

III. MULTIETNICKÉ SLOVENSKO A JEHO KULTÚRNA MNOHOTVÁRNOSŤ

Z predchádzajúceho prehľadu je zrejmé, že Slovensko bolo už od najdávnejších čias multietnickou krajinou. Mnohé spoločenstvá, ktoré tu našli svoj životný priestor, odtiahli inde, alebo splynuli s inými bez toho, žeby zanechali po sebe nejakú výraznejšiu stopu. Po viacerých sa zachovali aspoň ich mená, prípadne aj nejaké hmotné pamiatky, na ktoré natrafili archeológovia. Avšak väčšina etník, ktoré tu zakotvili v období stredoveku a na začiatku novoveku, udržala sa až do našej prítomnosti. Ich potomkovia, spolu s tými inoetnickými skupinami, ktoré sa na Slovensku ocitli iba v nedávnych desaťročiach, predstavujú približne jednu pätinu (20 %) z celkového počtu obyvateľov Slovenskej republiky. Tým sa Slovensko stalo v stredoeurópskom regióne krajinou s najvyšším podielom inoetnického a menšinového obyvateľstva. Práve preto by pri vytváraní obrazu o ňom nebolo z metodologického hľadiska korektné, keby sa jeho história a kultúra prezentovali z etnocentrických prístupov. Čiže len ako história a kultúra majoritného etnika a štátotvorného národa – Slovákov. Multietnický ráz našej krajiny sa stal preto dôvodom, že v súčasnosti sa už vo všeobecnosti akceptuje posun vo vnímaní našich dejín od histórie Slovákov k histórii Slovenska, teda aj s jeho inoetnickými prvkami. Treba však povedať, že takýto koncepčný posun nebol motivovaný iba vedeckými, ale aj závažnými spoločenskými a politickými dôvodmi. Život spoločnosti s viacetnicou štruktúrou nemá iba rovnovážny a pokojný priebeh. Pri mnohorakých vzájomných kontaktoch a interakciách, pri presadzovaní skupinových záujmov dochádza aj k rôznym napätiam, konfrontáciám, stereotypom a predsudkom. Akže sa život našej multietnickej spoločnosti má uberať bez vážnejších porúch a konfliktov, mali by sme sa navzájom tolerovať. A s tým sa spája aj potreba vzájomného poznania. Predovšetkým poznania inakosti tých druhých, ktorá býva najčastejším základom vytvárania skreslených alebo aj negatívnych predstáv, teda aj zdrojom rôznych predsudkov.

Táto kapitola je venovaná charakteristike toho, v akej podobe sa vlastne prejavujú dôsledky viacetnickej štruktúry Slovenska. Akže sa jeho obyvatelia identifikujú s viac ako desiatkou rôznych národností, z toho 20 % sa hlási k iným identitám, ako majoritná spoločnosť Slovákov, je zaiste potrebné vedieť, v čom teda spočívajú zvláštnosti a inakosti jednotlivých kamienkov, zastúpených v pestrofarebnej mozaike Slovenska. Keďže v prípade multietnického Slovenska máme do činenia s rôznorodou etnickou príslušnosťou, z toho vyplýva, že podstatu tejto rozmanitosti by sme mali hľadať v obsahu toho, čím sú naplnené pojmy etnicita a etnická identita.

Pripomeňme si, že základnými činiteľmi, ktoré sa podieľajú na vytváraní identity, sú spoločnosť a kultúra. V našom prípade sú to príslušné prvky etnickej štruktúry Slovenska a jeho kultúrna rozmanitosť. V súvislosti s etnickou identitou, ako prejavom určitej sebareflexie, sebauvedomovania a sebaobrazu, dôležité je poznať podstatu toho, čo sa stáva hodnotou a zároveň aj kritériom pocitu odlišnosti skupiny, či už z pohľadu jej členov alebo aj nečlenov. Povedomie skupinovej príslušnosti, označované ako kolektívna identita, sa opiera o účasť na spoločnej historickej a kultúrnej pamäti, ktorá sa vytvára rozprávaním v spoločnom jazyku alebo spoločnou sústavou symbolov. Nejde pritom len o slová a príbehy, ale aj o spoločný, hlavne materinský jazyk, o pomenovanie danej skupiny, o jej historický pôvod, o prevažujúcu hospodársku činnosť, charakteristické zamestnania, ako aj o najrozmanitejšie prejavy každodenného spôsobu života, akými sú obydlia a bývanie, jedlá a nápoje, odev a ornamenti, obrady a tance atď. Rozhodujúcu úlohu pri tom zohráva znaková štruktúra a symbolická funkcia uvedených prejavov. Takýto komplex symbolicky sprostredkovanej pospolitosti spoločenstva, zvykne sa označovať ako kultúra alebo kultúrny útvar/model. Každý kolektívnej identite zodpovedá určitý kultúrny model, ktorý ju funduje a reprodukuje. Kultúra, vrátane aj jazyka, sú teda tými médiami, ktorými sa buduje kolektívna identita, a zároveň sa aj udržuje v následnosti generácií (ASSMANN 2001:122).

Multietnickú štruktúru a kultúrnu mnohotvárnosť Slovenska si netreba predstavovať ako niečo statické, čo bolo raz a navždy dané. Je to neobyčajne dynamický sociokultúrny systém. Vynasnažím sa predstaviť ho so zreteľom na historický vývin a sociálny kontext. To znamená, že etnokultúrny profil Slovákov, ako aj profily inoetnických skupín na Slovensku, predstavím v ich vývinovej dynamike, určovanej inováciami v hospodárskom, sociálnom, politickom a kultúrnom živote. Taktiež aj s prihliadnutím na procesualnosť, podmienenú dlhodobým súžitím, rozmanitými kontaktami, interakciami a vzájomným ovplyvňovaním príslušných etnických pospolitostí. Takýto postup umožní charakterizovať nielen genézu, ale aj vývinové trendy, pri ktorých dochádzalo k rozmanitým zmenám v obsahu etnicity a etnickej identity zainteresovaných etník.

SLOVÁCI

Vo viacetnickej štruktúre Slovenska sú Slováci najpočetnejším, a spomedzi všetkých aj najskôr usídleným spoločenstvom. Preto bola táto krajina podľa nich aj pomenovaná. Lenže etnogenézu Slovákov nemožno posudzovať ako jednorázový a priamočiary, ale ako dlhotrvajúci a neraz aj protirečivý historický proces. Historikovia, jazykovedci, archeológovia a špecialisti ďalších vedných disciplín už zhromaždili dostatok poznatkov o tom, kedy sa Slováci stali Slovákami. Taktiež aj o tom, ktoré činitele a ktoré prvky etnicity sa akou mierou podieľali na zrode, na utváraní neopakovateľnej podoby a na doterajšom etnickom vývine Slovákov.

K podstate a zvláštnostiam etnogenézy

Napriek tomu, že formovanie a takmer celé obdobie etnického jestvovania Slovákov prebiehalo mimo rámca vlastného štátu, aj v ich etnogenéze a etnickej histórii zohrávali politické činitele významnú sociálnointegračnú, čiže stmelovaciu úlohu. Spúšťacím mechanizmom konvergentných procesov bol rozklad rodovo-kmeňovej organizácie, fungujúcej na príbuzenských princípoch, namiesto ktorej sa presadili princípy sociálneho zjednocovania na územnom základe. Vo vývine Slovanov v karpatsko-podunajskej kotline sa to odrazilo v tom, že začali vznikať nové hospodársko-správne útvary, nazývané hradiská. Ich spájaním dochádzalo k vytváraniu rozsiahlejších a mocensky vplyvnejších kniežatstiev. Takým bolo aj Nitrianske kniežatstvo, ktoré sa za vlády Pribinu (823–833) stalo rozľahlou a dobre organizovanou dŕžavou. Sídлом panovníka bola Nitra a územie kniežatstva okrem terajšieho Slovenska zahŕňovalo aj okrajové časti terajšieho Maďarska. V roku 833 sa Nitrianskeho kniežatstva zmocnilo Moravské kniežatstvo. Vznikol nový politický útvar, nazývaný Veľká Morava. Vyznačovala sa princípmi akéhosi dualizmu, čo sa odrazilo hlavne v tom, že Nitra sa stala sídlom údelného vojvodstva a aj sídlom biskupstva. Svedčí to o pretrvávajúcej územnej integrite a aj o určitej politickej autonómii Nitrianska.

V etnogenetických procesoch Slovákov sa rozhodujúci zlom udial začiatkom 10. storočia, keď došlo k definitívnemu zániku Veľkej Moravy (907) a k postupnému začleňovaniu jej územia do formujúceho sa uhorského štátu. Nie však celého, ale iba tej časti, ktorá súvisela s pôvodným Nitrianskym kniežatstvom. Z jeho centrálnej časti na juhozápadnom Slovensku vzniklo Nitrianske údelné vojvodstvo, ktorého správu zobrala do rúk dynastia vládnuceho kmeňa Arpádovcov. Týmito politickými zmenami vzniklo pre

podmanené obyvateľstvo nové smerovanie ich etnického vývinu. Jeho začlenenie do rámca uhorského štátu spôsobilo, že došlo k oddeleniu tejto časti (J. Steinhübel ju nazval *Nitravania*) od ostatných veľkomoravských a ďalších západných Slovanov, ktorí sa od 10. storočia dostali do formujúceho sa českého a poľského štátneho útvaru. Tak, ako sa novoutvorený český štát a poľský štát stali v uvedenom čase určujúcimi činiteľmi pri zrode Čechov a Poliakov, pri formovaní Slovákov sa takýmto rozhodujúcim politickým činiteľom stalo začlenenie ich slovanských predkov do rámca uhorského štátu (PAULINY 1983:48, KOVÁČ 1998:33, STEINHÜBEL 2004:329).

Integračné a konvergentné sociálne procesy, ktoré súviseli s uvedenými politickými útvarmi, od prelomu 8. a 9. storočia sa odrazili aj na zjednocovacích trendoch jazyka, čo vyúsťovalo do formovania trvalejších základov pre samostatný vývin starej slovenčiny. V 10.–12. storočí nastali ďalšie jazykové zmeny, ktorými sa posilnilo smerovanie k ozvlášťňovaniu a samostatnému vývinu starej slovenčiny. Najprv so staročeskou a staropoľskou oblasťou sa zánikom tzv. tvrdých a mäkkých jerov odlišila od východoslovanských a južnoslovanských oblastí. Potom spolu so staročeskou oblasťou sa stratou nosových samohlások odlišila od staropoľskej oblasti, kde sa nosovky udržali až doteraz. Napokon ešte v 10. storočí sa stará slovenčina odlišila nielen od starej poľštiny, ale aj od starej češtiny, o čom svedčí strata mäkkého *ř*, ako aj ďalšie zmeny. Nemenej významné bolo aj to, že predkovia Slovákov sa po začlenení do uhorského štátu dostali do trvalých kontaktov s neslovanským obyvateľstvom. To zákonite viedlo k zosilneniu konvergentných procesov a k vytváraniu povedomia jazykovej spolupatričnosti slovanského obyvateľstva v Uhorsku. Tým vznikali podmienky aj na jazykovo-etnickú integráciu, ako aj predpoklady k určitým prejavom jazykového a etnického sebauvedomovania (KRAJČOVIČ 1977:31).

Organickou súčasťou etnogenetických procesov je utváranie zodpovedajúceho etnického pomenovania príslušného spoločenstva. V prípade Slovákov bolo formovanie etnonymu poznačené zvláštnosťami ich politického vývinu. Tak ako všetci Slovania, aj slovanskí predkovia Slovákov si pôvodné etnické meno priniesli z praslovanskej domoviny. Vzniklo pred 6. storočím a v praslovančine malo podobu *Slovienin/Slovieni*. Týmto etnonymom sami seba označovali aj obyvatelia Nitrianskeho kniežatstva a Veľkej Moravy. Na tomto mieste sa nebudeme púšťať do rozoberania opodstatnenosti etnonymov *Moravania* a *Nitravania*, ktorá doteraz nie je uspokojivo objasnená. Za smerodajné považujeme, že v autentickej veľkomoravskej literárnej pamiatke *Život Metoda* (885), Rastislavovi poslovnia k byzantskému cisárovi Michalovi sami seba predstavujú: „My Slovieni, prostý ľud“. Etnonym *Slovienin/Slovienia* alebo *Sloven/Slovieni*, v latinčine *Sklavus* alebo *Slavus*,

sprevádzal predkov dnešných Slovákov po celý stredovek. Jeho pôvodná tvaroslovná podoba doposiaľ pretrváva v názve krajiny *Slovensko*, v prídavnom mene *slovenský*, ako aj v názve príslušníčky slovenského národa *Slovenka*. Forma etnonymu *Slovák* sa objavuje až v polovici 15. storočia. A prvé doteraz známe názvy, ktorými sa územie, na ktorom žili Slováci, začalo nazývať *Slovenskom*, sú až zo začiatku 16. storočia (DORULA 1993:7, HORVÁTH 1980:372). Dovtedy sa v písomnostiach uhorského štátu pre Slovákov a pre Slovanov používalo rovnaké označenie *Sloven/Sloveni*, *Sklavus/Slavus*. V takých situáciách, keď išlo o územie Slovenska a domácich ľudí bývajúcich na tomto území, pomenovanie *Slavus* alebo *Sloven* sa vzťahovalo na Slovákov. Z písomných prameňov alebo aj z dobových slovníkov sa od polovice 15. storočia priamo dozvedáme, že *Slavus* je *Slovák*. V latinskom texte z roku 1458 sa nachádza záznam, v ktorom sa doslovne uvádza *sclavus slowak*. Takáto prax sa vysvetľuje tým, že Slovania, ktorí sa dopracovali k vlastnej štátnosti, pri rozpade staroslovanskej jednoty sa u nich od 10. storočia vyhranili aj osobitné etnonymy – *Česi*, *Poliaci*, *Rusi*, *Chorváti*, *Bulhari*. Existovali pre nich aj latinské ako aj maďarské ekvivalenty – *cseh*, *lengyel*, *orosz*, *horvát*, *bolgár*. Preto Slovania, ktorí sa ocitli v Uhorskom kráľovstve a nedisponovali vlastným štátom, boli označovaní aj naďalej názvom *Slavus*, avšak vo význame *Slovák/Slováci*. Analogicky sa pre Slovákov používal aj maďarský etnonym *Tóth*. Pôvodne starí Uhri etnonymom *Tót* nazývali všetkých Slovanov v karpatsko-podunajskej kotline. V stredovekých nemeckých písomnostiach sú Slováci nazývaní ako *Venedi/Vinidi*, čo sa predtým používalo ako staršie pomenovanie všetkých Slovanov (RATKOŠ 1984:33, KRAJČOVIČ 2005:31, MARSINA 1998:92).

Na základe doterajších poznatkov k etnogenéze Slovákov, predovšetkým tých, ktoré objasňujú úlohu politických faktorov, vývin slovenčiny ako samostatného slovanského jazyka, ako aj podobu etnonymu ako etnoidentifikačného indikátora, zainteresovaní bádatelia dospeli k záveru, že za medzník, od ktorého je opodstatnené hovoriť o Slovákoch, ako o svojbytnom etnickom spoločenstve, treba považovať 10. storočie (KRAJČOVIČ 1993:19, KUČERA 2002:89, KOVÁČ 1998:33, STEINHÜBEL 2004:334).

Staroslovanské korene

Pri objasňovaní etnogenézy Slovákov nezastupiteľným prínosom archeológov bolo zmapovanie priestorových a časových súradníc slovanského osídlenia v karpatsko-podunajskej kotline v období 6.–12. storočia. Presvedčivo doložili, že politicko-mocenskými zvratmi po príchode starých Uhrov sídelná kompaktnosť slovanského obyvateľstva síce bola

narušená, nebola však prerušená. Zabránila tomu vysoká koncentrácia pôvodného slovanského osídlenia. Hlavne však viacstoročná nepretržitosť slovanských sídiel, čo sa odrazilo v hospodárskej a sociálnej rozvinutosti ranofeudálnej spoločnosti na území jadra niekdajšieho Nitrianskeho kniežatstva. Aj po zániku Veľkej Moravy sídliskový areál Slovenska sa v 10.–12. storočí rozširoval a zahusťoval. Počet obyvateľov Slovenska vzrástol zo 120 na viac ako 200 tisíc. Sídelná sieť pozostávala z viac ako dvoch tisíc jednotiek. Z hľadiska etnického zloženia najpočetnejšie bolo zastúpené pôvodné slovanské obyvateľstvo (RUTTKAY, A. 2002:180, ČAPLOVIČ 1998:190, LUKAČKA-STEINHÜBEL 2003:39).

Zhromaždené poznatky poslúžili archeológom k rozpracovávaní nielen sídelno-geografických, ale aj kultúrno-genetických problémov. Za jednoznačne slovanský bol označený ľud, ktorý svojich nebožtíkov spaľoval a nad ich hrobmi navršoval neveľké mohyly. Popol zo spáleného tela ukladal do hlinených nádob, ktoré dostali názov keramika *pražského typu*. Zakotvenosť v staroslovanskej kultúre bola interpretovaná aj pri výklenkových hroboch. Ich slavinitu evokuje názov výklenkovej časti hrobu, ktorá sa v slovenčine nazýva *podmola* a v maďarčine staroslovanskou slovnou výpožičkou *padmaly*. Význam tohto názvu je odvodený od slovesa *podomlieť*, čo sa spája s účinkami vody v riečisku. Za slovanský a aj veľkomoravský druh šperku boli označené tzv. *košíčkové náušnice* „aké nemajú nikde v okolí obdoby. Za typicky slovanskú formu osád sa dlho označovali tzv. *okruhlice* (KUČERA 2002, 1982; STAŠÍKOVÁ 1993, BALASSA 1989, TURČAN 1994). Podobných charakteristík o etnickej príznačnosti staroslovanských reálií je oveľa viacej. Treba však povedať, že už dávnejšie sa začali takéto interpretácie spochybňovať a aj odmietat', čo vyplynulo z nízkej alebo nepodloženej výpovednej hodnoty o etnicite archeologických predmetov a ich interpretácii.

Pri rozpracovávaní problematiky staroslovanských koreňov prínosnejšie sa ukázali byť výskumy jazykovedcov. Hlavne preto, lebo so slovansko-slovenskou sídelnou kontinuitou v 6.–12. storočí, bola spätá aj kontinuita jazyková. Taktiež aj preto, lebo jazykové javy majú spravidla vyššiu etnickú príznačnosť. Pre poznanie počiatkov etnickej histórie Slovákov najvýznamnejšími dokladmi sú názvy dedín, mestečiek, hradov, polí, lesov, horstiev a riek, ktorými sú popretkávané najmä tzv. darovacie listiny z 11.–14. storočia. V týchto latinsky písaných dokumentoch sa kvôli hodnovernosti miestne názvy museli zapísať v starobylej podobe, v akej ju poznal a používal miestny pospolitý ľud. Všade tam, kde pretrvávala slovansko-slovenská sídelná kontinuita, v miestnych názvoch sa uchovávala aj ich staroslovanská jazyková podoba z veľkomoravského alebo aj staršieho obdobia. Mnohé takéto názvy pretrvali až do súčasnosti, napr. *Budmerice, Boleráz, Bohdanovce, Majcichov,*

Bohuslavice, Luboreč, Bezdedov, Predmier, Sebedražie, Dobrohošť. Jazykovedci historicko-porovnávacou analýzou súčasnej podoby týchto názvov, ich podoby v najstarších písomných dokladoch z 11.–14. storočia, ako aj analýzou ich významovej stránky, dospeli k záveru, že vznikli z osobných mien typu *Budimer, Bolerad, Bogdan, Mojtech, Boguslav, Luborek, Bezded, Predmir, Sebedrag, Dobrogost* atď. Sú to zložené osobné mená, ktoré na základe ich jazykovej formy a významu, čiže informačného obsahu, ktorý je do nich vložený, možno časovo zaradiť do ranofeudálneho obdobia. Identifikované boli ako osobné mená veľmožov veľkomoravského pôvodu. Sú analogické s menami najvýznamnejších osobností Nitrianskeho kniežatstva a Veľkej Moravy, ktoré máme písomne doložené v povestnom Cividalskom evanjeliári z druhej polovice 9. storočia – *Pribina, Kocel, Mojmir, Rastislav, Svätopluk, Svätožizňa, Predeslav*. Poznávacie prínos takýchto jazykovedných analýz treba vidieť v tom, že v uvedených formách osobných mien sú obsiahnuté korene slov v pôvodných, zväčša praslovanských jazykových tvaroch a informačných obsahoch. Napr. meno *Pribina* je utvorené zo slovesa *pribyti* vo význame pribudnúť, obohatiť. Meno *Mojmir* je zložené zo zámena *moj* a podstatného mena *mir*, vo význame môj pokoj, moja istota. Meno *Rastislav* je zložené zo slov *rast* a *slaviti*, vo význame šíriť dobrú povesť svojho rodu. Meno *Svätopluk* pozostáva zo slov *svent* vo význame mocný, schopný a *polk* vo význame ozbrojená družina. S menom Svätoplukovej manželky *Svätožizňa* sa spája predstava ženy plnej života. Meno najstaršieho Svätoplukovho syna *Predeslav* evokuje osobu s dobrou povestou, šťastným životom (KRAJČOVIČ 2005:37).

Staroslovanské a v mnohých prípadoch aj veľkomoravské korene jazykovedci demonštrovali na obsiahlom súbore názvov tzv. služobníckych osád. Východiskom pre takto orientovaný výskum sa stali stredoveké záznamy miestnych názvov spreď 15. storočia. Rudolf Krajčovič, ktorý venoval tejto problematike najviac pozornosti, o metodických východiskách pri jej rozpracovávaní napísal: „Slová so živým informačným obsahom skryté v historických miestnych názvoch získavame retrospektívnym, čiže spätným postupom v línii: súčasný miestny názov → historicky doložený miestny názov → živý názov so zrozumiteľným obsahom, z ktorého názov vznikol. Konkrétne: Dolné Štitáre (obec) → Scitar (doklad z roku 1113) → Ščitári (usadlosť štitárov) → ščitári, apelatívum so živým významom výrobcovia obrannej zbrane, štítov. Názov blízkeho lesa Bukovina s dokladom Bucuona z r. 1113 a neďaleký centrálny hrad Nitra z 8.–9. storočia umožňujú opis informačného obsahu slova ščitari spresniť rozšíreným výrazom výrobcovia štítov z bukoveho dreva z blízkeho lesa v službách hradného pána“. Takýmto postupom boli preskúmané viaceré stovky miestnych názvov, čo umožnilo odhaliť, že najmä v blízkom okolí staroslovanských hradísk vzniklo

množstvo osád s pestrou škálou služobníckych povinností ich obyvateľov. Ich názvy boli utvárané zo zásobnice slov staroslovanského alebo aj praslovanského pôvodu: *Hrnčiarovce* (hrnčiari), *Tesáre* (tesári), *Kovárce* (kováči), *Strháre* (struhári), *Dechtice*, *Dechtáre*, *Brezolupy*, *Smolenice* (výrobcovia dechtu, smoly), *Žarnovica*, *Žarnoseky* (výrobcovia žarnovov na mletie), *Plachtince*, *Návojevce*, *Súča*, *Sučany* (spracovávanie textilných vlákien – *súkať*, *navíjať*, *tkať*), *Madunice*, *Medovarce* (produkcia medu a medoviny), *Chmeľany*, *Siladice* (pestovanie chmeľu, produkcia sladu), *Voderady* (ochrana proti záplavám riek), *Brodzany*, *Brodníky* (preprava cez brody a ich udržovanie), *Lovča*, *Lovčice*, *Čaka*, *Čakajovce*, *Psiare*, *Chrtány*, *Oboslovce/Psolovce*, *Prestavky*, *Dravce*, *Jastrabie*, *Sokolovce*, *Rybáre*, *Rybany*, *Rakoľuby*, *Bobrovec* (služby spojené s lovom a rybolovom), *Vozokany*, *Továrniky* (služby spojené s prepravou a skladovaním produktov), *Moňare* (výrobcovia šperkov), *Igram* (zábavné služby) atď. (PAULINY 1983:12, KRAJČOVIČ 2005:108).

Etnogenéza Slovákov sa nezaobišla ani bez protirečivých a diskontinuitných prejavov. V týchto súvislostiach sa poukázalo na udalosti spojené so zákazom slovanskej liturgie po úmrtí Metoda (885) a s opätovným zavedením latinčiny na Veľkej Morave. Tá zostala oficiálnym jazykom aj po vzniku Uhorska. Návrat latinčiny sa udial v čase, keď sa dokončieval vývin slovenčiny ako osobitného slovanského jazyka (10.–12. stor.). To spôsobilo, že jazykové a etnogenetické procesy Slovákov sa nemohli rozvíjať v nadväznosti na cyrilometodovský kultúrny odkaz, pretože sa stratila možnosť používať a v prospech slovenčiny modifikovať už skultivovaný spisovný jazyk, k akému sa dopracovala staroslovienčina v jej veľkomoravskej redakcii. Likvidácia veľkomoravského slovanského učilišťa (886), rozohnanie jeho vedúcich osobností (Gorazd, Kliment, Naum, Angelár), ich odchovancov a stúpencov, ktorých len v kňazskej hodnosti bolo okolo 200 osôb, malo nedozerne deštrukčné následky. Z veľkomoravských kostolov, ktorých mohlo byť okolo 50, sa definitívne vytratila možnosť profitovať z náboženských kníh, bohoslužobných spevov, modlitieb a ďalších slovesných prejavov, pretlmočených do staroslovenčiny. Spolu s tým sa prerušila možnosť zúročovať v staroslovienskom jazyku napísané knihy so zákonodarným (*Zakon sudnyj ljudem*), literárno-umeleckým (Konštantínov *Proglas*, Klimentov *Život Konštantína*, Gorazdov *Život Metoda*), výchovným (Metodove *Napomenutia vladárom*) či iným obsahom. Nevyužití zostali aj také výsledky tvorivého odkazu solúnskych bratov, akými bola príručka o čítaní a písaní v hlaholike, rozprava o gramatike slovienčiny, pojednanie o zásadách hudobného a spevného umenia a ďalšie. To všetko sa z veľkomoravského, a pravdaže aj z uhorského prostredia definitívne vytratilo, takže Slováci museli takmer päť storočí čakať na kultúrny a písomný jazyk takej úrovne, akou bola

staroslovienčina na sklonku 9. storočia (PAULINY 1964, ŠMATLÁK 1997, KÚTNIK 1999, RYBARIČ 1984).

To, že sa vývin Slovákov po ich začlenení do uhorského štátu dostal do sféry latinizovanej kultúry, síce zahatalo možnosť pokračovať v rozvíjaní cyrilometodovského písomníctva a literárneho odkazu, neprerušilo to však slovansko-slovenskú kontinuitu na úseku hovorového jazyka. Nevytratila sa celkom ani z náboženského života. Hlavne z jeho neliturgických prejavov, akými bola modlitba Pána čiže Otčenáš, Vyznanie viery, Desatoro prikázaní, formulky a modlitby pri krste, taktiež pri spovedí, ktorá obsahovala vyznanie hriechov a prosbu o odpustenie. Existujú doklady, že neliturgické texty boli vo veľkomoravskom prostredí preložené už pred príchodom solúnskych bratov. Možno preto predpokladať, že sa medzi pospolitým ľudom a šľachtou slovanského pôvodu uchovali a používali aj po zákaze slovanského bohoslužobného jazyka (KÚTNIK 1999:133, MINÁRIK 1977:106).

V spojitosti s veľkomoravským kultúrnym odkazom pozornosť upútavajú najmä historické doklady a stredovekých spevákoch, hudcoch, tanečníkoch, hercoch a rozprávačoch, nazývaných *jokulátori* alebo *igrici*. Zaiste preto, lebo slovo *igric/igrec* je odvodené od praslovanského slovesa *igrati*, vo význame tancovať, hrať, zabávať. Na území stredovekého Uhorska, kde sa nachádzalo staré slovanské osídlenie, slovo *igrec/igrice* sa stalo základom pre pomenovanie viac ako desiatky historicky doložených názvov služobníckych osád typu *Igrecz villa ioculatorum* (1244), ktorou je dnešný Igram pri Trnave. V takýchto osadách býval skoncentrovaný väčší počet *igrecov*, ktorých úlohou bolo na trhoch, pútiach, pri cestách alebo na feudálnych hradoch zabávať hudbou, spevom, tancom alebo aj rozprávaním rôznych povestí, legiend a príbehov. Z toho, že *igrici* vystupovali na verejných priestranstvách s účasťou pospolitého ľudu, alebo v rezidenciách šľachty slovanského pôvodu, bádatelia usudzujú, že v tvorbe týchto profesionálnych umelcov až do 12.–13. storočia pretrvával pôvodný slovanský repertoár, prezentovaný v domácom jazyku – starej slovenčine. Český kronikár Kosmas a uhorský letopisec Anonymus zaznamenali, že v repertoári *igrecov* boli zastúpené aj spevy a povesti o veľkom kráľovi Svätoplukovi, v ktorých sa pripomínala jeho dávna vojenská sláva a z nej pochádzajúca nesmrteľnosť. Na kontinuitu *igricov* z veľkomoravských čias existuje dostatok historických dokladov. Nevyklučuje sa ani ohlas na ich stredoveké účinkovanie, pretrvávajúci v recentných dokladoch betlehemských hier – *A ja starý Gric, nemám zhola nič...* (MINÁRIK 1977, KUČERA 1977, SOPKO 1984, MAČÁK 1977, SLIVKA 2002).

Pri rozpracovávaní etnogenézy a etnokultúrnych zvláštností Slovákov, významnú pozíciu zaujali aj etnologické poznatky. Súvisí to s univerzálnymi danosťami každej civilizácie a kultúry, že sa vyznačujú určitou zotrvačnosťou v priestore a čase. Takže aj v tradičnej kultúre a spôsobe života Slovákov pretrvávajú prvky predchádzajúceho, neraz veľmi dávneho vývoja. Najčastejšie v podobe rôznych rezíduí a prežitkov, uchovávaných v jazyku, vo folklórnych, obyčajových, magicko-poverových a ďalších prejavoch každodennej kultúry. Napriek tomu, že po rozpade staroslovanskej jednoty sa vývin od 11.–12. storočia začal uberať cestou jazykovej a etnickej divergencie, čiže individualizácie jednotlivých slovanských spoločenstiev, ich slovná zásoba a tradičná kultúra sa doposiaľ vyznačujú takým množstvom spoločných znakov, že prevažujú/dominujú nad rozdielmi. Možno ich preto považovať za doklady spoločného kultúrneho fondu všetkých Slovanov, ako aj za doklady staroslovanského kultúrneho dedičstva. Vynára sa však otázka, do akej miery je slovanské jazykové a kultúrne dedičstvo aj geneticky späté so starými Slovanmi. Čiže čo z neho môžeme považovať za autochtónne a špecificky slovanské, a čo z neho prináleží aj do širšieho a univerzálného kultúrneho imania. Z doterajších poznatkov je zrejmé, že už v praslovanskom období boli v jazyku a kultúre Slovanov navrstvené iránske, baltské, keltské, orientálne a ďalšie vplyvy. Po usadení Slovanov na strednom Dunaji prenikli do ich kultúry zasa rímske, byzantské, germánske a ďalšie vplyvy. To však neznamená, žeby sme kultúru starých Slovanov mali posudzovať len ako akýsi nesúrodý konglomerát kultúrnych podnetov najrozličnejšieho pôvodu. Nebudeme ju chápať ani ako etnický monolit. Pod pojmom staroslovanská kultúra sa pokúsim predstaviť jazyk a kultúru Slovanov zo 6.–12. storočia, s osobitným zreteľom na priestor karpatsko-podunajskej kotliny, ako aj na politické útvary Nitrianskeho kniežatstva a Veľkej Moravy. Túto kultúru budem posudzovať ako polygenetický a viacvrstevný, avšak ucelený kultúrny systém. Všetko to, čo preniklo do staroslovanskej kultúrnej výbavy z iného etnokultúrneho prostredia, podliehalo rôznym modifikáciám, čiže akejsi redakcii prevzatých a udomácnených kultúrnych prvkov. Dokladom ich organického začlenenia do vlastného kultúrneho systému, ich tvorivého rozvíjania, osvojovania, a v istom zmysle aj stotožňovania sa s nimi, je ich ukotvenie aj vo vlastnom jazyku, čiže ich zaopatrenie staroslovanským názvoslovím.

Od príchodu Slovanov do priestoru stredného Dunaja ich základným zamestnaním bolo poľnohospodárstvo a chov dobytka. S tým súvisel aj ich usadlý spôsob života v trvalých sídlach. V slovanských jazykoch bežné slovo sídlo je utvorené z praslovanského *sedlo* vo význame *sedieť* na určitom mieste, konkrétne na poľnohospodárskej usadlosti alebo v osade. Z týchto významových spojitostí vzniklo aj slovo *sedliak*. Taktiež aj osadné názvy typu *Selce*,

Sedlice, Sedliská, Selany. Praslovanského pôvodu sú aj názvy *obec, ves a dedina*. Slovo *obec* bolo pôvodne odvodené od slovesa *obísť* zem, ktorá prináležala určitému spoločenstvu, pôvodne rodu. Aj slovo *ves* pôvodne označovalo bydlisko všetkých príslušníkov rodového spoločenstva. Slovom *dedina* sa pôvodne označoval spoločný nehnuteľný majetok, ktorý spravoval najstarší z príbuzenstva – *ded*, a ktorý sa nadobúdala dedením – *dedovizeň*. Až na sklonku stredoveku sa slovo *dedina* ustálilo vo význame sídla či osady. V predfeudálnom období obyvatelia osád boli organizovaní na princípoch rodových, neskôr teritoriálnych občin. To znamená, že spoločné záležitosti museli prerokovávať na celoobecných zhromaždeniach. Tie sa nazývali *veca*, od slovesa *vetiti*, čiže slávnostne alebo závažne prehovorit', čo sa zachovalo aj v miestnom názve *Veča* (časť mesta Šaľa). Pamiatkou na obcinné, čiže v celosti dedené, a potom aj spoločne užívané plochy chotára, je názov malej novohradskej obce *Nedelište* (KRAJČOVIČ 2005:211, HABOVŠTIAK 1985:47).

V tradičnom poľnohospodárstve Slovákov pretrvávali až do novoveku, miestami až do 18.–19. storočia, mnohé archaické spôsoby získavania a obrábania pôdy, ktorých pôvod siaha do praslovanského, alebo aj staršieho obdobia. Patrí medzi ne tzv. žiarové poľnohospodárstvo, pri ktorom sa pôda získavala vyrúbaním, vyklčovaním a žiarením, čiže vypálením lesných porastov. Dokladom týchto praktík sú názvy obcí typu *Poruba, Klčovany, Klčov, Krčava, Žiar, Úhorná*. Z nich bol odvodený aj názov pre motyku – *Klčovnicu*. Taktiež aj slovo *úhor*, ktorým sa označuje neobrábaná plocha zeme, alebo pôda po vypálení, čo nasvedčuje, že pochádza od slovesa *uhoriť*. K starobylým praktikám patrí aj systém tzv. prielohového hospodárenia, pri ktorom sa časť chotára alebo časť pôdy jedného gazdovstva, ponechá neobrobená, aby si oddýchla. Slovo *prieloh* je odvodené od staršieho *prelog*, vo význame role, ktorá sa po 2–3 rokoch úrody nechala preležať (RATKOŠ 1990:98, KRAJČOVIČ 1971:159, 2005:209, SLAVKOVSKÝ 2002:24).

Vo všetkých slovanských jazykoch, ako aj všetkých slovanských nárečiach, jednotné je názvoslovie orného náradia a jeho častí: *radlo, pluh, hriadel', lemeš, čerieslo, styk, ťažadlo, jarmo*. Celoslovanský výskyt majú aj ďalšie slová z poľnohospodárskej terminológie: *rol'a (raľa, orba, brázda, orať, siať, kopať, žať, žito (zo slova žiť), proso, jarec, klas, zrno, stoh, cepy, plevy, slama, mlátiť, srp, kosa, motyka, lúka, seno, voz, dobytok, hovädo, krava, teľa, mlieko* atď. (RATKOŠ 1990, KRAJČOVIČ 1971). V maďarskej lexike k najbohatšie zastúpeným slovanským výpožičkám patrí poľnohospodárske názvoslovie: *ugar, parlag, kapa (motyka od kopať), lemez, csoroszlya, gerendely, ösztöke, barázda, kalász, szalma, pelyva, asztag, csép, kasza, rozs, len, bab, mák, répa, káposzta, cékla*, atď. (SZABADFALVI 1997).

Neobyčajne bohatý materiál, ktorý zhromaždili archeológovia o staroslovanských sídliskách a stavebných formách, potvrdzuje kontinuitu vo vývine sídelných foriem, stavebných technológií, ako aj dispozičných a funkčných znakov obydlia od včasného stredoveku (6.–10. stor.) po vrcholný stredovek (10.–14. stor.). Na území Slovenska, ako aj v ďalších Slovanmi osídlených oblastiach, až do 12. storočia prevládajúcou formou obydlia boli jednopriestorové zahĺbené alebo nadzemné stavby. Vyznačovali sa relatívne jednotnými spôsobmi ich technologického riešenia. Výskumy etnografov zasa ukázali, že až do 19.–20. storočia pretrvali v tradičnej stavebnej kultúre viaceré rudimentárne formy stavebných technológií, ktoré si Slovania priniesli zo svojej pravlasti a bez výraznejších zmien ich uplatňovali aj po príchode do karpatsko-podunajskej kotliny, až do vrcholného stredoveku. Boli to technológie zahĺbených obydlí ako aj technológie nadzemných stavieb so stenami riešenými kolovou, stĺpkovou, rámovou a vypletanou konštrukciou. Prípadne s drevenými stenami s tzv. zrubovou konštrukciou, alebo hlinenými stenami z oválnych blatových dielcov, tzv. váľkov. Až do moderných čias mala v dedinskom prostredí široké uplatnenie tzv. sochovo-slamenná konštrukcia krovu, starobylé formy otvorených ohnísk, pecí a základných prvkov domového interiéru. Na stáročnú vývinovú nepretržitosť týchto archaických stavebných foriem, ako aj na ich kultúrnu spojitosť so stavebnými tradíciami starých Slovanov, poukazuje s nimi späté názvoslovie: *hrada, stĺp, brvno, prah, zrub, socha, slemeno, váľky, ohnište, pec, čeľuste, kutka, lúč, lavica, polica, polenice, oblok, závora, súsek, stôl* atď. Na spojitosť so staroslovanským základom poukazujú aj názvy späté s rôznymi druhmi obytných stavieb, s ich dispozičným a funkčným riešením a s obklopujúcim priestranstvom: *zemnica, dom, chyža, izba, chata, chalupa, sieň, pitvor, priklet, staja, dvor, humno, žitnica* (žitná jama), *brána, vrata, ohrada* a ďalšie. Na staroslovanské korene tradičného staviteľstva poukazujú aj početné slovné výpožičky v maďarskej lexike: *gerenda, oszlop, borona, patics, szelemen, vályog, kemence, lóca, polc, ablok, asztal, pitvar, udvar* atď. (RUTTKAY 1998, ŠALKOVSKÝ 2001, NIEDERLE 1953, MOÓR 1956, BOTÍK 1996).

Podobne ako v staviteľstve, aj v tradičnom spracovávaní textilných vlákien, ako aj v spôsobe odievania Slovákov, pretrvávali mnohé jazykové javy, ktoré majú dokázateľne praslovanský, ba až indoeurópsky pôvod. Vysvetľuje sa to tým, že v agrárnom prostredí, ktoré sa vyznačuje naturálnym a samozásobiteľským spôsobom hospodárenia, tradičná roľnícka rodina takmer všetko čo potrebovalo k svojmu živobytíu, sama si aj vyrábala. Od staroveku až do modernej industriálnej doby sa na každom gazdovstve chovali hospodárske zvieratá, ktorých *vlna, srst', koža, kožušina* boli vari tou najdostupnejšou a aj najvhodnejšou surovinou

na zhotovovanie odevu. Takisto v každej domácnosti každoročne zasiali *ľan* alebo *konope*, najstaršie technické plodiny, ktoré sú v službách človeka už takmer sedem tisícročí. Predpokladá sa, že názov konopí je odvodený zo starého sangkritského slova *cana*, preto je zastúpené takmer vo všetkých indoeurópskych jazykoch (KIŠGECI 1989:12). Každá gazdina mala vo svojej domácnosti potrebné nástroje, ktoré sa používali pri spracovávaní konopí a ľanu: *kyjanka*, *trlo*, *trepáčka*, *štet'*, *pačieska*. Taktiež aj nástroje na výrobu textilných vlákien a tkanín: *vreteno*, *druga*, *praslica*, *kolovrat*, *motovidlo*, *snováky*, *krosná*. Lubor Niederle vo svojom diele a živote starých Slovanov konštatoval, že čo sa týka spracovávania textilných vlákien a tkania, u slovanských národov v priebehu tisícročia nedošlo k principiálnejším zmenám. Dokladom toho je prastará typológia používaných nástrojov, ako aj kompletná terminológia spätá s týmto inventárom a pracovnými postupmi. Až na malé odchýlky je toto názvoslovie u všetkých Slovanov jednotné a v prevažnej miere aj praslovanské. Svedčia o tom názvy *priast'*, *priadza*, *kúdel'*, *súkat'*, *drugat'*, *snovat'*, *navíjať*, *tkať*, *povesno*, *pásmo* atď. Spoločné sú aj názvy hlavných súčastí tkáčskeho stavu: *nitel'nica*, *brdo*, *bidlo*, *podnože*, *návoj*. Taktiež aj názov pre finálny výrobok – *plátno*, ktorý je odvodený od slovesa *platiť*. To svedčí, že sa používalo aj vo funkcii platidla. Všeslovanské sú aj názvy *ihla*, *niť*, *šit'* a *švík*, ako aj zamestnanecké názvy *krajčír* a *ševc/švec*. Praslovanského pôvodu sú aj slová obsiahnuté v názvoch dĺžkových mier: *pola*, *siaha* (od zápästia po zápästie rozpažených rúk), *laket'*, *šúch* (šírka oboch dlaní s rozťahnutými prstami) a *palec* (NIEDERLE 1957).

Celoslovanské zastúpenie a praslovanský pôvod majú slová *odev*, *odedza*, *oblek*, *obuv*. Taktiež aj slovo *šaty*, ktoré je odvodené od slovesa *šetati* (chodiť). Na staroslovanský pôvod slova *rucho* poukazuje jeho výpožička v maďarčine *ruha*, vo význame odev. U slovanských národov, vrátane aj Slovákov, až do 19.–20. storočia sa zhotovovali súčasti ženského a mužského odevu, ktoré použitými materiálmi, strihom a spôsobom zhotovenia, ako aj príslušným názvoslovím, vyznačovali sa širšími slovanskými, alebo aj staroslovanskými súvislosťami: *rubáš*, *oplecko*, *sukňa*, *gecel'a*, *gate*, *košel'a*, *nohavice*, *halena*, *kabanica*, *huňa*, *šuba*, *kožuch*, *kapce*, *krpce*, *onuce*, *čepiec*, *čapica*, *kapel'uch* (ONDRUŠ 2002, ZUBERCOVÁ 1988, NOSÁLOVÁ 1983).

Tradičná kultúra predstavovala v agrárnom prostredí vyvážený celok. Bola prostriedkom na uspokojovanie nielen materiálnych, ale aj duchovných potrieb. V naturálnych formách života tvorba materiálnych statkov splývala s duchovnými obsahmi, ktoré s ňou súviseli. V celostnom životnom slohu roľníka sa nedala viesť hranica medzi

prácou a obradom. Obyčaje a magické praktiky predstavovali súčasť jeho vedomostnej a skúsenostnej výbavy. Boli taktiež prostriedkom zabezpečovania každodenného živobytia. Hlavne v podobe nevyhnutných predpokladov jestvovania, akými sú prosperita, plodnosť a zdravie. Išlo o prosperitu zeme, žiteľky všetkého tvorstva, a pravdaže, aj o prosperitu človeka v jeho životnom poslaní. Preto sa obyčajové a magické praktiky skoncentrovali do dvoch základných okruhov. Jedným sú obyčaje kalendárneho cyklu, upriamené no zlomové chvíle v kolobehu prírody s každoročným striedaním slnovratov a rovnodenností. Druhým sú obyčaje životného či rodinného cyklu, upriamené na zlomové chvíle v živote človeka, rámcované oblúkom zrodu a smrti. Ústrednou témou obyčají a obradov kalendárneho aj rodinného cyklu sú tzv. rituály prechodu. Zmyslom takýchto obradov je napomáhať, zverejňovať, ochraňovať a utvrdzovať nový stav, ktorý vzniká pri prechode zo zimy do jari, z detstva do dospelosti, zo slobodného stavu do manželstva, zo žitia do záhrobia (GENNEP 1997).

V agrárnom prostredí sa obyčaje vyznačujú pomerne veľkou stabilitou a dlhovekou kontinuitou. Ich príznačnou črtou je aj synkretický obsah. To znamená, že sa v nich navrstvili kultúrne prvky, ktoré prináležia k rôznym dobám a pôvodu. V obyčajoch starých Slovanov je významná ich príbuznosť s antickým svetom. No hlavne ich spojitosť s kresťanstvom. Pokresťančovanie Slovanov bolo zdĺhavým a protirečivým procesom, ktorý sa na území Slovenska zavŕšil až na sklonku stredoveku. Po viacero storočí sa zvädzal zápas medzi dvomi rozdielnymi náboženskými systémami. Pokresťančený pospolitý ľud aj naďalej zachovával staré pohanské obrady a magické praktiky. Keďže tie sa ani napriek početným zákazom a trestom nedali nasilu likvidovať, kresťanstvo pristúpilo k ich zohľadneniu a k určitému zosúladeniu s vlastnou vieroukou. Tento integračný jav dostal názov kresťansko-pohanský synkretizmus. Jeho najvýraznejšou črtou sa stalo časové prekrytie a obsahové prevrstvenie pohanských slávností s cirkevnými sviatkami – zimného slnovratu s Vianocami, jarnej rovnodennosti s Veľkou nocou, letného slnovratu so svätodušnými sviatkami a jesennej rovnodennosti so sviatkom Všetechsvätých.

Kresťansko-pohanský synkretizmus a staroslovanský základ obradov kalendárneho cyklu je najbohatšie zastúpený v obyčajovom komplexe medzi Vianocami a Novým rokom. Jeho uzlovým bodom sa stal Štedrý večer. Základom kresťanských Vianoc je biblický príbeh o narodení Ježiša Krista, čo je obsiahnuté aj v názvoch *Božie narodenie*, *Dohviezdny večer*, *Svätá noc* (z nemeckého *Weih nachten* = Vianoce). Kresťanská oslava tejto udalosti sa napojila na staršie pohanské slávnosti, ktoré sa spájali so zimným slnovratom a zasvätené boli zrodu Slnka. Tieto slávnosti antického pôvodu, prenikli medzi starých Slovanov, spolu aj

s latinským názvom *Koleda*, ešte pred prijatím kresťanstva. Potvrdzujú to viaceré písomné doklady z 9. storočia. Tie sú zároveň aj svedectvom toho, ako sa tieto slnovratové obrady v slovanskom prostredí udomácnili a aj obsahovo modifikovali. Poukazujú na to staroslovanské názvy *Kračun* a *Ovseň*, zaznamenané pri ich opise. Názov *Kračun* je odvodený od slovesa *krátiť* a znamená najkratší deň v roku. Čiže deň zimného slnovratu, ktorý sa u Slovanov, ako aj u ďalších národov, spájal s kultom Slnka. Avšak jeden z prvkov kračunsko-koledných obchôdzkových obradov, ktorý pozostával z hádzania ovsu na účastníkov obchôdzok a nazýval sa *Ovseň*, poukazuje, že u Slovanov sa kult Slnka prevrstvil aj s agrárnym kultom, ktorého funkciou bolo magickými prostriedkami zabezpečiť hojnú úrodu, čiže hospodársku prosperitu v nastávajúcom roku. V obyčajovej tradícii Slovákov sa s obdobím Vianoc spájajú predovšetkým obrady a magické úkony, ktoré sú obsahovo zacielené na zabezpečenie zdravia, šťastia a hospodárskej prosperity rodiny. Agrárno-prosperitatívny charakter vianočného zvykoslovia je podchytený v stredovekých písomných dokladoch a potvrdzuje ho aj široká paleta recentných dokladov pretrvávajúcich až do 20. storočia. Magicko-prosperitatívny obsah s početnými prvkami staroslovanského pôvodu je evidentný predovšetkým v obchôdzkových obradoch, ktoré sú známe pod rôznymi regionálnymi názvami ako koledovanie, polazovanie, kurinovanie, oceľovanie, ritmovanie, vinšovanie atď. (HORVÁTHOVÁ 1986, SLIVKA 2002). Na staroslovanský pôvod názvu *Kračun* poukazuje jeho prevzatie do maďarčiny – *Karácsony*. Spolu s názvom sa u Maďarov udomácnili aj obyčajové praktiky s agrárno-prosperitatívnym obsahom.

K jarnej rovnodennosti sa viaže obrad vynášania Moreny na Smrtnú nedeľu, a naň nadväzujúci obrad donášania zelenej ratolesti na Kvetnú nedeľu. Pradávná symbolika dramatického zápasu odchodu zimy/smrti a príchodu jari/života, je zvýraznená v praslovanských významoch pomenovania týchto obradov, ktoré sú odvodené zo slova *mriet'* (*Smrt'*, *Morena*, *Marmuriena*) a zo slova *leto* (*Leto*, *Letečko*, *Lesola*). Písomné doklady z 12.–16. storočia, ktoré zaznamenávajú obrad Moreny-Smrti u Poliakov, Čechov a Slovákov, hovoria o ňom ako zvyku podľa dávnej tradície. Pôvodný predkresťanský obsah tohto obradu naznačujú viaceré regionálne varianty piesne, v ktorej sa spieva:

Morena, Morena, za kohos umrela?
Ne za ny, ne za ny, než za ty kresťany...

Z textu tohto variantu je zrejmé aj prevrstvenie s kresťanstvom. Osobitne vzácne sú rezíduá staroslovienčiny, ktoré sa uchovali v podobe starobylého okuzatívu *ny* od zámene *my*. V obradnej piesni *Vajane*, *vajane* sa oslovuje *vajan*, čiže bôžik v podobe drevenej sošky (KRAJČOVIČ 1977:27, 1998:32, SLIVKA 2002:82).

V agrárnom prostredí k najstarobylejším zložkám tradičnej kultúry patria aj obyčaje životného či rodinného cyklu. Spomedzi nich najzložitejší komplex predstavujú obrady spojené s uzavretím manželstva. Mnohé z početných prvkov týchto obradov sú natoľko univerzálne, že sa im pripisuje indoeurópsky pôvod. Predpokladá sa, že určitú formu takýchto obradov si priniesli Slovania už zo svojej praslovanskej domoviny. Nasvedčuje tomu vo všetkých slovanských jazykoch jednotné pomenovanie obradu názvom *svadba*. Odvodené je od praslovanského slova *svat*, vo význame *svoj*. V slovanských jazykoch sa slovo *svat* ustálilo ako príbuzenský termín na označenie rodičov manželského páru. Okrem názvu *svadba*, ktorý má všeslovanský výskyt, existujú aj ďalšie názvy pre svadobný obrad – *veselie*, *venčenie*, *ženitba*, *poroka*, *pir*, *oddavky*, *zdanje*, *brak*, *sobáš*, *sľub*, *prísaha* atď. Majú však ohraničený výskyt iba na niektoré, alebo len jeden zo slovanských národov. Zato všetky sú etymologicky priezračné a so zrejším staroslovanským pôvodom (ONDRUŠ 2000:228, KOMOROVSKÝ 1976:129).

K najstarším formám svadby u Slovanov patril *únos* a *kúpa* nevesty. Doložené sú v záznamoch stredovekých kronikárov. Taktiež aj početnými rezíduami v tradičných svadobných obradoch. V svadobnom zvykosloví Slovákov reminiscenciou na formy sobáša únosom sú rôzne prejavy násillia ako zatváranie dverí, domáhanie sa vstupu, úteky a skrývanie sa nevesty a ďalšie. Za doklad prežívania určitých zvyškov sobáša formou kúpy sa označujú názvy *zaručiny* či *rukoviny*. Sú ohlasom na dávnu praktiku symbolického vloženia mladuchinej ruky do rúk ženíchových po tom, čo sa ich rodičia dohodli na sobáši a odovzdali výkupné. S tým sa zrejme spájalo aj obradné odovzdanie, čiže *vydanie/vydaj* nevesty z rodičovského domu, do domu ženicha. Za najarchaickejšie prvky svadobného obradu sa považujú obyčajové praktiky späté s ohniskom, pecou, stolom a domovým prahom. Zastúpené sú vo svadobných obradoch všetkých slovanských národov, čo poukazuje na ich staroslovanské alebo aj indoeurópske korene (KOMOROVSKÝ 1976, JAKUBÍKOVA 1996, SLIVKA 2002).

Predstavy o smrti a pohrebné obrady patria k najarchaickejšej vrstve kultúrnej pamäti. Vďaka archeológom vieme, že prvým „človekom pochovávajúcim“ boli už Neandertálci, takže pohrebný obrad je nepochybne najstarším rítom, aký ľudstvo pozná. Vďaka etnológom a antropológom zasa vieme, že prvotné formy takýchto predstáv a rituálnych praktík sa zrodili z princípov magického a náboženského myslenia. Keďže všetky doterajšie civilizácie a kultúry boli náboženské, vlastný zmysel a konečný cieľ života ľudí posúvali do metafyzických nadpozemských oblastí. Takže aj obyčaje a obrady, ktoré sa spájali s úmrtím a pochovávaním, vznikali z napätia okolo záhad smrti, z pradávnejších predstáv o duši

(prejavy animizmu a manistického kultu predkov), z viery v posmrtný život a zo strachu z mŕtvych. Najzákladnejším zmyslom a úlohou pohrebných obradov bolo dosiahnuť za každú cenu ich hlavný cieľ, spočívajúci v zbavovaní sa večných nepriateľov živých. To však v skutočnosti znamenalo vyčleniť zomretého, ktorý podľa dávnej viery myslí, cíti a aj koná ako živý, zo spoločenských väzieb živých, preukázať mu náležitú úctu, žiaľ a smútok, postarať sa o jeho telesné pozostatky a vykonať všetky, v spoločenstve požadované ceremónie a zvyklosti, aby nebožtík definitívne prestal prináležať do sveta živých a stal sa členom záhrobného spoločenstva mŕtvych. Pri takomto obsahovom zameraní neprekvapuje, že s pohrebnou obradovosťou sa spája najvyšší stupeň normatívnosti, čiže spoločenskej záväznosti, ako aj vysoká miera konzervatívnosti a všeobecnej archaickosti. Vysvetľuje sa to tým, že presné zachovávanie pohrebných obradov je dôležitou podmienkou ich účinnosti, ako aj ich právoplatnosti v danom spoločenstve (HORVÁTHOVÁ, E. 1993:60, KREKOVIC 2005:163, CHORVÁTHOVÁ 2001:33, BOTÍK 2005:270).

Je zrejmé, že aj v slovanskom pohrebnom zvykosloví, ako aj v jeho staroslovanskom základe sa navrstvilo mnoho starobylých, teda aj univerzálnych kultúrnych prejavov. Na základe archeologických nálezov máme presne zdokumentované, že Slovania pokým sídlili v pôvodnej praslovanskej domovine, svojich mŕtvych spaľovali, spálené zvyšky uložili do popolníc, ktoré zakopávali do zeme a nad nimi navršili mohyly. Po príchode do karpatsko-podunajskej kotliny, od prelomu 5. a 6. storočia, začali Slovania upúšťať od dovtedajšieho žiarového pohrebného rítu, a postupne prešli na kostrové pochovávanie. Keďže táto zmena sa dáva do súvislosti s kultúrnymi vplyvmi kresťanstva, staršie žiarové pochovávanie sa zvykne označovať ako *pohanský*, novšie kostrové ako *kresťanský* pohrebný rítus. Kým sa zmena zavŕšila, dlhší čas sa praktizovali obidva spôsoby pochovávania. Nasvedčuje tomu výskyt birituálnych hrobov aj v rámci jedného pohrebiska. Započal sa však proces utvárania pohansko-kresťanského synkretizmu, ktorý pretrval v slovenskom pohrebnom zvykosloví viac ako jedno tisícročie. Dodnes v ňom nachádzame množstvo predkresťanských rezíduí, ako aj prejavy s prevrstveným pohansko-kresťanským obsahom. Napriek nespočetným zákazom a trestom kresťanstvu sa v slovanskom prostredí nepodarilo vytlačiť z pohanského animizmu a manizmu zrodené predstavy a magické praktiky. Ukázalo sa, že kresťanstvo neprinieslo staroslovanskému pospolitému ľudu adekvátne prostriedky proti strachu pred mŕtvymi, takže sa nevzdelávali osvedčených pohanských praktík. Akže sa im nedarilo uchovať ich v pôvodnej podobe, riešili to tak, že pôvodný pohanský obsah obyčajov vyjadrovali prostriedkami kresťanskej vierouky (CHORVÁTHOVÁ 2001:34).

Zo správ stredovekých kronikárov vyplýva, že sa u starých Slovanov stretli so značne rozvinutým, vyspelým a impozantným pohrebným rituálom. Možno teda predpokladať, že nám zanechali opisy pohrebov významných osobností alebo príslušníkov vyšších sociálnych vrstiev. Vzťahuje sa to zrejme aj na známe opisy pohrebných slávností dramatického rázu z 10. storočia, ktoré boli sprevádzané hlučnými zábavami so spevom, tancom, jedením a pitím. Pre nás sú tieto opisy vzácne tým, že boli zapísané aj staroslovanské názvy *tryzna*, *strava* a *pir*, ktorými sa nazývali tieto pohrebné ceremónie a hostiny. Taktiež aj tým, že spolu s archeologickými, jazykovými a etnologickými dokladmi o slovanskej pohrebnej obradovosti, poskytujú možnosť historicko-porovnávacími analýzami rekonštruovať vývinovú kontinuitu, ako aj obsahovú, formálnu a funkčnú transformáciu pohrebných rituálov. Spojitosť tradičných pohrebných obyčajov s ich staroslovanským základom bola už prezentovaná na mnohých prejavoch pohrebného zvykoslovía. Za reminiscenciu na žiarový pohrebný rítus bolo označené zakladanie ohňov na hroboch až do vrcholného stredoveku. Neskôr bolo nahradené zapáľovaním sviečok. Iným príkladom reminiscencií na staroslovanské pohrebné slávnosti (*tryzna*, *strava* a *pir*), sú v súčasnosti usporadúvané pohrebné hostiny, nazývané *kar*, alebo spomienkové slávnosti, ktoré sa konajú z príležitosti výročia od času úmrtia alebo v deň pamiatky zosnulých. Takéto pohrebné hostiny a spomienkové slávnosti sa donedávna vnímali ako obeta pre duše. Považujú sa za pretrvávajúci pozostatok pôvodných hostín konaných priamo na hrobe, na ktoré sa z domu prinášali jedlá a nápoje, pri hrobe sa konzumovali za symbolickej prítomnosti zomretých. U južných Slovanov, kde majú takéto hostiny na hroboch dávnu a doteraz živú tradíciu, nazývajú sa *zadušnica*. Máme doklady, že nosenie jedál a usporadúvanie hostín na hroboch, bolo obvyklou praktikou aj u Slovákov, na východnom Slovensku bolo bežné ešte aj na začiatku 20. storočia (JÁGEROVÁ 2001:25). So staroslovanským základom sú zrejme späté aj pohrebné plače, ktoré boli až do 20. storočia významným prvkom pohrebného zvykoslovía u všetkých slovanských národov. Historické doklady, ktoré zaznamenávajú na Slovensku výskyt pohrebných plačov už od 16. storočia, poukazujú na ich možnú kontinuitu od staroslovanského obdobia po súčasnosť. Pohrebné plače nie sú iba špecificky slovanským javom. Vyskytovali sa aj u iných európskych, ako aj u starovekých a prírodných národov. Folkloristi komparatívnym výskumom obradových žalospevov dospeli k zisteniu, že slovenské pohrebné plače sú príbuzné podobným prejavom u ďalších západoslovanských, čiastočne aj u južnoslovanských národov (KOMOROVSKÝ 1993, BURLASOVÁ 1995). Z najnovších výskumov vzbudila pozornosť interpretácia výklenkových hrobov podmolového typu, u ktorých sa predpokladá genetická spojitosť medzi recentnými dokladmi

a staroslovanskými dokladmi z územia Slovenska. Kľúčovým argumentom pre takúto interpretáciu sa stal názov výklenkovej časti *podmola*, ktorého výpožička do maďarčiny v podobe *padmaly* sa udiala v období formovania uhorského štátu (STAŠŠÍKOVÁ 1993:40, BALASSA 1989:32).

Významnú zložku duchovného života starých Slovanov predstavovalo aj ich náboženstvo. Náboženstvo Slovanov z predkresťanského obdobia malo polyteistický/mnohobožský ráz. Vychádzalo zo spoločného indoeurópskeho základu. Nasvedčuje tomu aj samotný výraz *boh*, ktorý sa doteraz uchoval vo všetkých slovanských jazykoch. Cez jeho praslovanskú formu *bog* nás vedie k iránskemu slovu *baga* a odtiaľ až k staroindickému *bhaga* vo význame darca bohatstva. Potom, ako sa Slovania rozišli zo zakarpatskej pravlasti a zaujali neskoršie a definitívne sídla, ich náboženstvo malo niekoľko vrstiev a im zodpovedajúcich foriem rituálov – polyteizmus, démonizmus a mágia. Sumarizáciou historických dokladov zo 6.–12. storočia sa dospelo k záveru, že Slovania boli uctievačmi Slnka, považovali ho za božstvo, vykonávali k nemu mnohé rituály, hlavne v čase slnovratov a rovnodennosti. Bohom nebeského ohňa bol *Svarog*, pozemského *Svarožiž*. Obávaným vládcom nebies bol *Perún* – boh búrky a vojny. Stáda ochraňoval *Veles*, bohom vetra bol *Stribog* a nad ženskými prácami bdela bohyňa *Mokoš* (NIEDERLE 1953:284, SLIVKA 2002:80).

Zo slovanského panteónu sa spomedzi najvyšších božstiev v kultúrnej pamäti Slovákov najviac dokladov uchovalo o *Perúnovi*. Jeho meno je rýdzo slovanské. Odvodené je z praslovanského slovesa *prať* vo význame biť, trieskať. Na výnimočné bohaté a stále živé relikty tohto božstva v ľudovej viere a vo folklóre Slovákov upozornil už Ján Kollár pri vydávaní svojich Národných spievaniek:

Divné, predivné, že jeden z najstarších a dávno zmiznutých bohov slovanských v ústach Slovákov ešte po dnešný deň žije tak, ako by v každom meste chrám, v každej dedine sochu, na každom kopci oltár a v každom dome kňaza mal. Niet dňa, hodiny, ba temer chvíle, že by sme medzi Slovákami nepočuli opakovať slová: Perun, Peron, Parom. Alebo z toho vzniknuvšie prípovede:

- Kde tam ideš do Paroma?
- Kde si bol u Paroma?
- Na kýho Paroma jest ti to?
- Parom ťa metal!
- Parom ťa vzal!

– Chod' do Paroma!

(KOLLÁR 1953:715)

Po Jánovi Kollárovi boli zhromaždené ďalšie doklady o prežívaní Perúna v kolektívnom vedomí Slovákov. V okolí Uhrovca, keď tamojší ľudia chceli naznačiť, že sa niečo udialo veľmi dávno, začínali o tom hovoriť ustálenou formulou: *Za Paromových čias...*, *Za starého Paroma...* Zaujímavý je aj doklad zo 17. storočia, v ktorom je zaznamenané, že vo viacerých dedinách na Orave, keď bola reč o ich kostole, tak tamojší ľudia o ňom hovorili ako o *Paromovom dome*. K najstarším dokladom o Perúnovi patria miestne názvy, ktoré boli z územia Slovenska a jeho blízkeho okolia, zaznamenané v stredovekých listinách. Sú nimi názov obce *Peryn* (1220) na východnom Slovensku a obce *Perun* (1264) neďaleko staroslovanského Blatnohradu, na severozápade dnešného Maďarska. Nepochybne najvzácnejším dokladom sú však názvy z Gemerskej stolice, zaznamenané v listine z roku 1347. Opisuje sa v nej hranica medzi dvomi majetkami, ktorá viedla popri dedine *Chrámec*. V texte sa nachádzajú názvy *Paganwar*, *Mogoswarhygh* a *Purunwar*, teda *Pohanský vrch*, *Mokošín hradný vrch*, *Perúnov vrch*. Pritom zapisovateľ pripomenul, že je to „*nomen Slavorum gentillium*“ – názov slovanského obyvateľstva. V tejto súvislosti je významná aj zmienka v listine z roku 1246, že na hraniciach chotára dediny Nempty (Sajónémet v severnom Maďarsku), ktorá leží v blízkosti spomínaných vrchov, bola *statua lapidea*, teda kamenná socha. Emília Horváthová po zhodnotení týchto historických dokladov dospela k názoru, že jedinečné susedstvo Pohanského a Perúnskeho vrchu, Mokošínho hradného vrchu a kamennej sochy nás nenechávajú na pochybách, že tento priestor patril k významným slovanským kultovým strediskám. Podľa všetkého sa na hradnom vrchu rozprestieralo sídlo staroslovanského veľmoža, pri ktorom bolo vyhradené miesto pre Mokošín kult (HORVÁTHOVÁ 1996:4).

Náboženské predstavy Slovanov majú mnoho spoločných črt s náboženstvom ďalších indoeurópskych národov. Avšak pri Slovanoch sa poukazuje na to, že v porovnaní napr. so starovekými Grékmi, Rimanmi a Germánmi, ťažisko náboženských predstáv u starých Slovanov nespočívalo vo vyššej, čiže mytologickej, ale v nižšej démonologickej vrstve ich svetonázorovej sústavy. Akže sa v dôsledku pokresťančovania Slovanov prerušil vývin mnohobožstva, ako aj s ním spätých pohanských mýtov a kultov nižšej, čiže démonologickej vrstvy, duchovného života starých Slovanov sa udomácňovanie kresťanstva dotklo len v nepatrnej miere. Démonologické predstavy, ktoré boli u nich úzko späté s poľnohospodárskym zamestnaním, ako aj s rodinným a pospolitým životom, tie zostávali aj

naďalej živé. Hoci sa v nich začala oslabovať pôvodná náboženská funkcia, postupne sa prelievali do rozmáhajúceho sa prúdu obyčajových a folklórnych tradícií.

V štruktúre staroslovanského náboženstva bola zastúpená hlavne nižšia a staršia vrstva mýtického myslenia. Bol to duchovný svet pohanského animizmu, totemizmu a manizmu, ktorý spočíval na oživotvorení celej prírody a obklopujúceho prostredia. A zároveň aj na ich zaplnení množstvom nadprirodzených síl a démonických bytostí. Keďže obklopovali a aj ovplyvňovali život človeka, zvädzal s nimi nepretržitý zápas. Boli medzi nimi dobré i zlé, žičlivé aj zlomyseľné, bolo si ich možné nakloniť, ale aj pohnevať a stratiť ich priazeň. V démonistickom svete starých Slovanov zrejme prevládali sily a bytosti s negatívnym pôsobením na človeka. Nasvedčuje tomu staroslovanský názov démona *bes*, ktorého praslovanský význam znamená strašný, desný, V takomto význame ho zaznamenala aj Božena Nemcová od slovenskej informátorky, ktorá „svoje ochorenie akémusi Besovi pripisovala, ktorý ju už od viacej mesiacov bije a žiadnym spôsobom odohnať sa nedá. A nazývala Besa toho Zimotrasom alebo prosto Trasom“ (DOBŠINSKÝ 1958:470).

V podmienkach agrárneho prostredia s patriarchálnymi princípmi rodového a rodinného života, výrazne bol zastúpený manizmus spojený s kultom predkov. U starých Slovanov symbolizoval dušu predkov, akéhosi domáceho ducha či bôžika. Keďže sa často takéto predstavy spájali s dušou predka prvého gazdu domu, nazývali ho *ded*. U slovanských národov symbolom domáceho ducha bol od najstarších čias *had*. Bol ochrancom rodu aj obydlia, sídlil pod prahom, pecou alebo aj stolom. Na Slovensku ho nazývali aj *Gazdúčko* alebo *Hospodár*. V kulte domácich démonov boli zastúpení aj rôzni škriatkovia, ktorí sa takisto považovali za ochrancov rodu a domácich pomocníkov. U Slovákov medzi najznámejších patrí *Zmok*, *Škriatok* a *Rarášok*.

Najpočetnejšiu skupinu démonických bytostí predstavujú démoni, ktorí sú spätí s obklopujúcou prírodou a krajinou. Vystupujú ako lesní duchovia – *vily*, *rusalky*, *divožienky*, *bohyňky*, *svetlonosi*, *ohniví muži*, ako vodní, poľní a skalní duchovia – *vodník*, *poludnica*, *mátoha*, *meluzína*, *víchorica*. Ďalším bohatým okruhom sú démonické sily a bytosti spojené so životom človeka, s jeho osudom, budúcnosťou a smrťou – *bosorky*, *strigy*, *upíri*, *vlkodlaci*, *sudičky* atď. (GAŠPARÍKOVÁ – MELICHERČÍK 1966).

Svedectvo o pohanskom kulte, o božstvách a démonoch staroslovanského pôvodu sa dodnes zachovali v slovách, ktoré sa stali východiskom pri utváraní miestnych názvov. Za takéto sa považujú názvy obcí BOŽICE (z praslovanského slova *božec* = pohanský bôžik), DIVÍN (psl. *diva* = démonická bytosť), LELES, LEĽA, LELOVCE (psl. *lel* = pohanský bôžik lásky), VAJANOVCE (psl. *vajan*, *vajana* = démonické sily, slnovratový oheň), VRAKUŇA

(psl. *vrakun* = zaklínač, liečiteľ), KAPOŇ, KAPYŇA, KAPINCE (ps. *kap*, *kapište* = pohanská modla, soška, svätyňa) a ďalšie (KRAJČOVIČ 2005:113).

Vo vrcholnom stredoveku (13.–15. stor.)

Počnúc 13. storočím sa v Uhorsku udiali natoľko výrazné hospodárske a spoločenské zmeny, ktoré spôsobili, že včasnostredoveká spoločnosť sa transformovala na rozvinutú vrcholnostredovekú. Po pustošivom vyčíňaní Tatárov (1241) bolo potrebné krajinu obnoviť a zároveň aj zabezpečiť pred novým ohrozením. V tomto období sa postavila väčšina asi z dvoch stoviek hradov na Slovensku. Stali sa honosnými sídlami najbohatšej časti šľachty, ktorá si na dlhý čas upevnila svoje pozície. S 13. storočím sa spája aj vznik nového fenoménu v Uhorsku, ktorým sa stali mestá. Keďže vznik miest a s nimi spätý rozvoj nerolníckych hospodárskych odvetví, súvisel s inoetnickými kolonizačnými prúdmi, spestrilo sa aj národnostné zloženie obyvateľov Slovenska. Všetky tieto skutočnosti vtlačali výraznú pečať kultúrnemu profilu Slovenska, ako aj jeho majoritnému spoločenstvu – Slovákom.

V slovenskej historiografii sa formovanie slovenského etnika donedávna prezentovalo ako čisto plebejská záležitosť. Najnovšie výskumy však ukázali, že elitné, čiže najvyššie vrstvy stredovekej spoločnosti, boli zastúpené aj pri kryštalizácii slovenského etnika. Taktiež aj pri zrode uhorského štátu. Týka sa to hlavne štyroch šľachtických rodov – Poznanovci, Huntovci, Miškovci a Bogatovci-Radvanovci, ktorí patrili k najvýznamnejším predstaviteľom veľmožských rodov z niekdajšieho Nitrianskeho kniežatstva. V kritickej situácii utvárania uhorského štátu, keď vznikol ozbrojený konflikt medzi arpádovským predstaviteľom Štefanom I. a vojvodom Kopáňom, lídrovia uvedených štyroch rodov domáceho slovenského pôvodu sa postavili na stranu Štefana a pomohli mu so svojimi vojenskými družinami poraziť vzbúrencov, ktorí z úcty k tradíciám starouhorských kmeňov odmietali podvoliť sa pokresťančovaniu a nastúpenej ceste europeizácie. Týmto prejavom solidárnosti sa napriek nemadžarskému pôvodu začlenili medzi významných priaznivcov vládnúceho rodu Arpádovcov. S tým zrejme súvisí, že ich potomstvo zaujalo výsadné pozície vo viacerých častiach vtedajšieho Uhorska. Na území Slovenska a Biharska viac ako polovicu vyššej šľachty reprezentovali potomkovia Poznanovcov, Huntovcov, Miškovcov a Bogatovcov-Radvanovcov. Iným príkladom šľachty, spätéj so slovenským prostredím, sú potomkovia Vavrincea, ktorý ako český rytier v polovici 13. storočia vstúpil do vojenských služieb uhorských panovníkov. Usadil sa v Liptove, v osade strážcov hraníc Uhorskej Vsi. Jeho synovia Bohumír, Serafin, Rečko a Krupec, za verné služby získali rozsiahle majetky

a šľachtické výsady v Liptove a Turci, kde sa ich potomkovia rozvetvili do mnohých rodov, ktoré si po viacero stáročí udržiavali slovenské povedomie. Spomedzi nich najvýznamnejšie postavenie získali Svätójánkovci a Pongrácovci z Liptova, ktorých viaceré vetvy zaujali významné postavenie medzi uhorskými magnátmi (LUKAČKA 2001, VARSÍK 1988).

V 13. storočí sa zloženie výsadnej vrstvy stredovekej spoločnosti rozšírilo o príslušníkov drobného zemanstva, ktorého značná časť mala na území Slovenska domáci pôvod a aj slovenské povedomie. Predstavitelia tejto nižšej šľachty (kurialisti) boli početne zastúpení najmä v hornouhorských stoliciach Bratislava, Nitra, Trenčín, Liptov, Turiec a Spiš (FEDERMAYER 2006). Pri posudzovaní jej etnicity sa zistilo, že spravidla zodpovedala etnicite obklopujúceho prostredia. Vzťahuje sa to najmä na Nitriansku, Trenčiansku, Turčiansku, Oravskú a Liptovskú stolicu. V takomto prostredí aj príslušníci maďarského, nemeckého, chorvátskeho či iného etnika, sa v priebehu dvoch-troch generácií poslovenčili. Do určitej miery sa etnicita nižšej šľachty odrážala aj v spôsobe, akým si písali svoje osobné mená a šľachtické prídomy. Historikovia dospeli k záveru, že „súčasťou slovenského etnika vo včasnostredovekom i vrcholnostredovekom období bola aj šľachta. Táto elitná vrstva nepociťovala počas 11.–13. storočia svoj slovenský pôvod ako niečo, čo treba skrývať, prípadne sa zaň hanbiť. Materinským jazykom týchto výsadných vrstiev bola slovenčina. Používali ju doma, v kostole i v styku so svojimi najbližšími susedmi. Ak sa chceli uplatniť v komitátnej správe či na kráľovskom dvore, museli sa okrem reči vzdelancov – latinčiny, nepochybne naučiť aj po maďarsky. O tom, že šľachta pochádzajúca zo Slovenska bez problémov ovládala popri iných jazykoch i slovenčinu, svedčí skutočnosť, že práve ich vysielali uhorskí králi ako svojich poslov do okolitých slovanských krajín, lebo ako Slováci tu nemali žiadne väčšie komunikačné problémy (LUKAČKA 2001:9).

Do vývinu stredovekého Slovenska významným spôsobom zasiahol rozvoj miest. V priebehu 13. storočia sa na území Slovenska sformovalo asi 30 a koncom 15. storočia už bolo okolo 200 sídiel s funkciou a znakmi stredovekých miest. Keďže s rozvojom miest súvisel rozvoj viacerých nerolníckych hospodárskych odvetví (baníctvo, remeselná výroba, obchod), Slovensko sa v relatívne krátkom čase stalo najurbanizovanejšou časťou Uhorska. Nakoľko sociálnymi nositeľmi mestotvorného procesu sa stali „hostia“ prizvaní z rozvinutých západoeurópskych, hlavne nemeckých krajín, odrazilo sa to aj na zmenách etnickej štruktúry Slovenska. Na konci 13. storočia jednu šestinú, čiže asi 17 % z celkového počtu obyvateľov Slovenska predstavovali novopriťahovaní Nemci. Hoci časť z nich sa usadzovala aj v sídlach dedinského typu, v každom novozaľoženom, alebo urbánne dotvorenom meste, predstavovali Nemci aj keď nie najpočetnejšiu, spravidla tú rozhodujúcejšiu zložku obyvateľstva.

Z hľadiska vývinu etnických pomerov je potrebné zobrať do zreteľa, že v žiadnom stredovekom meste na Slovensku neboli Nemci etnicky výlučným obyvateľstvom. V každom z nich boli zastúpení aj domáci slovenskí obyvatelia. Pritom mnohé už pri príchode nemeckých hostí mali charakter mesta alebo mestečka. Takúto ich funkciu zvyrazňovali aj ich pôvodné staroslovanské alebo slovenské názvy. Niekdajšia hradná funkcia je obsiahnutá napr. v prípade Nitry (Nitrava) alebo Bratislavy (*Bresalaurc*, z čoho boli utvorené neskoršie názvy *Pressburg* a *Prešporok*). Inokedy to bola už dávnejšie nadobudnutá trhovú funkcia, ako v prípade Trnavy (*Sobota* podľa dňa týždenných trhov, čo sa uchovalo aj v neskoršom maďarskom názve *Zumbothel* a *Nagyszombat*). Alebo to bola aj dovtedajšia banká funkcia, osady, ako v prípade Banskej Štiavnice (*Baňa* a *Štiavnica*, z čoho sa utvoril ponemčený názov *Schebniz* alebo *Schebnizbana*). O prítomnosti Slovákov, sústredených obyčajne do kompaktnějších celkov, ako napr. v Košiciach, Bardejove, Prešove, svedčia názvy ulíc pomenované podľa nich – *Windischgasse*, *Platea Sclavorum*. Je však nepochybné, že vďaka rôznym privilégiám, prizvaní hostia v počiatkoch mestotvorných procesov zaujali dominantnú pozíciu. V mnohých mestách, ako napr. na Spiši, Nemci si udržiavali vedúce postavenie až do novoveku. V zmysle udelených výsad si zabezpečili vykonávanie remesla iba pre seba a svojich potomkov a tento svoj monopol si strážili najmä voči slovenskému obyvateľstvu. Podmienkou prijatia do cechu remeselníkov, alebo za nového mešťana, bola nemecká národnosť. O tom, že Nemci mali život v mestách vo svojich rukách potvrdzuje, že len oni smeli stavať domy na námestiach a aj richtárov volili len spomedzi seba. Pravda, takýto stav, ak zoberieme do úvahy, že takmer každé mesto sa vyznačovalo viacetnickou štruktúrou, nemohol trvať bez ohraničenia. Postupné prenikanie Slovákov do remeselníckych štruktúr, ako aj do ďalších pozícií mestského organizmu, sa nedalo zastaviť. Akže v 13. a 14. storočí sa Slováci spomínajú len ojedinele, napr. *Martin Sclavus* – uhorský kováč v Banskej Bystrici, *Herman Zlavus*/Slovák v Banskej Štiavnici, *Peter Schwecz*/Švec v Bratislave, v 15. a 16. storočí sú slovenské priezviská medzi meštianskym obyvateľstvom už celkom bežné. Napr. v Kremnici sa v rokoch 1442–43 uvádzajú *Šudriansky*, *Jahoda*, *Bukový*, *Ptáčnik*, *Benko*, *Blaško*, *Stabynoha*, *Trojan* a iné. V Trnave boli na začiatku 16. storočia medzi remeselníkmi zastúpení aj mešťania *Vlk*, *Holub*, *Havran*, *Sysel*, *Ryšavý*, *Dubový*, *Očenáš*, *Michalička*, ako aj takí, ktorí zrejme pochádzali z okolitých lokalít – *Šelpický*, *Špačinský*, *Piščanský* (GÁCSOVÁ 1961:180, SPIESZ 1972:150).

Rozvoj stredovekých miest sa v dejinách Slovenska označuje za výnimočný fenomén. Dovtedajšieho dedinského remeselníka nie príliš oddeleného od poľnohospodárskej činnosti, pracujúceho na nízkej technologickej úrovni a nachádzajúceho sa v poddanskej závislosti,

vystriedal teraz, osobne slobodný mestský remeselník, pracujúci najvyspelejšou technológiou vtedajšej doby, ktorý sa remeslu venoval ako svojmu hlavnému zamestnaniu a ktorý si začal uvedomovať svoju príslušnosť k práve zrodenému meštianstvu. Súčasťou mestotvorných procesov sa stali aj procesy so širším civilizačným rámcom, ktorý sa zvykne označovať pojmom urbanizácia. K jej hlavným charakteristikám popri rozvoji neroľníckych hospodárskych odvetví patrí nová koncepcia a funkcia sídiel mestského typu, no hlavne nový životný štýl, ktorý sa sformoval v prostredí stredovekých miest. Namiesto dovtedajších, zväčša živelne sa rozvíjajúcich mestečiek s prevažne drevenými alebo hlinenými domami, vznikli mestá, ktorých urbanistická koncepcia vyrastala z princípov vtedajšieho gotického slohu s priestraným námestím, monumentálnou katedrálou, reprezentačnou radnicou a honosnými domami najmajetnejších mešťanov. Stredoveká podoba Bardejova, Levoče, Kremnice, Banskej Štiavnice, Trnavy, Bratislavy vzbudzuje úctu ešte aj dnes. Do takýchto novokoncipovaných miest s dynamicky pulzujúcim remeselným, obchodným, náboženským a spoločenským životom, priniesli hostia aj rozvoj najrozličnejších odvetví umenia a vzdelania. No hlavne vyspelú sústavu tzv. nemeckého práva so širokým registrom noriem uplatňovaných v samospráve miest, ako aj na ďalších úsekoch života stredovekej spoločnosti. Keďže stredoveké mestá na Slovensku sa už od ich formovania vyznačovali multietnickou štruktúrou, bolo prirodzené, že civilizačné a kultúrne inovácie, ktoré prenikali na Slovensko s prizvanými hosťami, zo spočiatku uzavretých nemeckých komunít postupne vyžarovali aj do obklopujúceho slovenského prostredia.

Z novôt, ktoré udomácnili hostia v stredovekých mestách, azda najskôr padli na úrodnú pôdu aj medzi Slovákami demokratické zásady, ktoré vychádzali z prirodzeného občianskeho práva pre všetkých príslušníkov tej-ktorej sociálnej skupiny či vrstvy mestskej pospolitosti. V takomto zmysle pochopili Slováci právo mešťanov slobodne si zvoliť spomedzi seba svojho richtára a členov mestskej rady. Keďže mnohí Slováci sa majetkom aj remeselnými schopnosťami dostali na úroveň Nemcov. To ich povzbudzovalo, aby si nárokovali také isté práva. Nemci sa však odvolávali na staré výsady, čo viedlo k častým sporom. Azda najznámejší prípad sa udial v Žiline (1381), keď do mesta zavítal panovník Ľudovít I. Jeho návštevu využili slovenskí mešťania na vyslovenie žiadosti o nápravu neprávosti, ktorú im spôsobovali tamojší Nemci tým, že im upierali právo na zodpovedajúce zastúpenie v dvanásťčlennej mestskej rade. Panovník vyriešil túto sťažnosť povestnou listinou *Privilegium pro Slavis*, ktorá zrovnoprávňovala v žilinskej mestskej rade Slovákov s Nemcami rovnakým zastúpením členov mestskej rady a aj pri striedaní richtárov. Táto

výsada otvorila cestu k postupnému zrovnoprávňovaniu Slovákov s Nemcami aj v ďalších mestách (MARSINA – BEŇKO 1998:100, 155).

Pre stredovekú spoločnosť sa meštianstvo stalo významnou spoločenskou silou, ktorá priniesla na program dňa presadzovanie nielen svojich špecifických hospodárskych a sociálnych záujmov, ale aj nastoľovanie svojich kultúrnych a národnostných potrieb. Prejavilo sa to hlavne vo vzťahu meštianstva k jazyku. Z 15. storočia máme doložené, že napr. v Trnave, Banskej Štiavnici, Sabinove a v Bardejove sa Slováci domáhali slovenských kňazov a slovenských kázní v tamojších kostoloch (MARSINA – RATKOŠ 1986:429). So vzrastom početnosti a spoločenského postavenia Slovákov v mestských komunitách sa slovenčina začínala uplatňovať nielen ako hovorový a nábožensko-obradový jazyk, ale aj ako jazyk úradný a aj písomný. Vynútili si to praktické potreby každodenného života, akými boli zápisy zo zasadnutí mestskej rady, cechových organizácií, pri vyhotovovaní rôznych majetko-právnych dokumentov atď. Používanie domáceho jazyka namiesto latinčiny a nemčiny, bolo prirodzeným dôsledkom hospodárskeho rozmachu a spoločenských pozícií, ku ktorým sa v 15. storočí dopracovalo slovenské meštianstvo a do značnej miery aj slovenské zemianstvo v stoliciach horného Uhorska (ŠMATLÁK 1997:123).

Vývin politických, hospodársko-spoločenských a kultúrnych pomerov na Slovensku vyústil v 14.–15. storočí do jazykovej situácie, ktorá odrážala stav mnohonárodnostného Uhorska. Vo verejnom živote krajiny, hlavne v náboženskom živote, administratívne a oficiálnych písomnostiach sa používala latinčina. Popri latinčine sa od 14. storočia začali vo verejnom živote používať a kultivovať aj jazyky jednotlivých etník zastrešených uhorským štátom. V období 11.–15. storočia sa slovenčina kultivovala predovšetkým v ústnej podobe. V prostredí spoločenských elít k najvýznamnejším slovesným prejavom patrila tvorba stredovekých igrícov. V ľudovom prostredí k najvýznamnejším prejavom jazykového a slovesného kultivovania slovenčiny v ústnej podobe patrila folklórna tvorba. Do tohto obdobia spadá zrod takých folklórnych prejavov, akými sú magické zarietania a zaklínania, démonologické a fantastické rozprávky, hádanky, príslovia a pranostiky, kalendárny obradový folklór, rodinný obradový folklór (MELICHERČÍK 1959, MINÁRIK 1977).

Súbežne s ústnou podobou slovenčiny sa už od stredoveku začala kultivovať aj jej písomná podoba. Súvislé slovenské texty z 11.–13. storočia sa nezachovali. Poznáme len záznamy domácich názvov riek, vrchov, osád, osobných mien v latinských textoch. Zo 14. a 15. storočia sa na latinských písomnostiach zachovali tzv. nadriadkové glosy : *Poyde(m) na huby do lessa*. Ojedinelý a preto aj vzácny je záznam pisára Leonarda z Uničova, ktorý napísal na stránkach Novohradského daňového registra (1457) . Svojim charakterom svedčí

o tom, že na Slovensku existovali pokusy o zábavnú literatúru, dokonca aj s erotickým nádychom:

O myla panna czo thy mas
Quod my das neves ras Amen

Ó, milá panna, čo ty máš,
čo mi dáš – nevieš – raz. Amen.

V mestskom prostredí sa už od 14. storočia začali robiť písomné záznamy aj v tzv. národných jazykoch. Podľa vzoru nemeckých mešťanov od prvých desaťročí 15. storočia začali aj Slováci používať v písomnostiach svoj jazyk. Nebola to však slovenčina, pretože tá v tom čase ešte nemala ustálenú podobu. Naporúdzi však bola blízka a už aj skultivovaná stará čeština, ktorá sa v radoch slovenského mešťanstva a nižšej šľachty začala uplatňovať vo funkcii národného jazyka. Okrem glos, prípisov a vysvetliviek latinských výrazov známe sú aj súvislé texty, najmä korešpondencie, záznamov v mestských knihách, dlžobných úpisov, textov modlitieb atď. K najstarším pamiatkam kultúrnej češtiny na Slovensku patrí dlhopis na 600 uhorských zlatých, ktorý Stibor zo Stiboric a Beckova napísal v Skalici pre svojich dlžníkov z Moravy (1422). Azda najznámejšou písomnosťou tohto druhu je rukopisná Žilinská mestská kniha (1451), do ktorej bol v češtine zapísaný aj preklad verejnoprávneho poriadku mesta Magdeburg. K najstarším písomne zachovaným slovenským jazykovým pamiatkam patria Spišské kázňové modlitby, ktoré zapísal pri výročí svojej vysviacky spišský prepoš Gašpar Bak (1479). Pre používanie kultúrnej češtiny na Slovensku bolo od samotných počiatkov sprievodným znakom, že sa v slovenskom prostredí aj slovakizovala. Predovšetkým tým, že do nej prenikali špecificky slovenské slová, ktoré v nich plnili funkciu špeciálnych alebo odborných termínov – napr. *božba, boženík, božiti se, boženstvo, brvno, čekan, dlh, dlžný, dorobiti se, drúk, fojt, háanka, hotovizňa, hrobl'a, kamenica, lučisko, chotár, materizňa, merťuk, murovati, nabraný voz, nadájeti, nezdobizeň, obrus, otčizňa, opytovati, oslovenie, osud, osvedčiti, pasba, platba, počúvný, pochabosť, pominulý, pomeriti, potvoriti, požička, prisahati se, rokovati, remenný, sputnati, stoličné právo, ulapiti, úžera, varovati, vidiek, vrece, vyšní, špán, zabožiti, záloh, zbojstvo* (KRAJČOVIČ 1977, 1993, MARSINA – BENKO 1998).

Integračné a dezintegračné trendy (16.–18. stor.)

S nástupom novoveku udialo sa aj vo vývine Slovákov viacero prelomových zmien. Z moderných myšlienkových prúdov, ktoré vnášali do európskych krajín humanizmus

a renesancia, Slovensko azda navyiac poznačili hnutia reformácie a následnej protireformácie. Hoci sa na Slovensku udomácnili viaceré smery náboženského protestantizmu, ako luteránstvo, kalvinizmus, anabaptizmus a ďalšie, s najväčším ohlasom sa stretla evanjelická humanistická reformácia augsburského vyznania. Reformácia, ktorú uviedol do života v Nemecku Martin Luther (1517), prenikala na Slovensko prostredníctvom nemeckých obchodníkov, študentov, majetných a vzdelaných obyvateľov kráľovských a banských miest, ktorí udržovali čulé kontakty s vlast'ou svojich predkov. Správy o Lutherovi, ako aj knihy, ktoré prezentovali jeho reformačné myšlienky, sa dostali do stredoslovenských banských miest už v dvadsiatych rokoch 16. storočia. Do bezprostredného kontaktu s M. Lutherom a F. Melanchtonom sa dostal *Leonard Stöckel* z Bardejova, ktorý bol v rokoch 1530–34 ich žiakom na univerzite vo Wittenbergu. Pôsobil ako dlhoročný rektor mestskej školy v Bardejove. Zároveň aj ako veľký propagátor reformácie na Slovensku i v celom Uhorsku. Vypracoval na žiadosť združenia piatich východoslovenských miest (Košice, Levoča, Bardejov, Prešov a Sabinov) vieroučný spis nazvaný *Confessio Penta politana/Vyznania piatich miest* (1549), v ktorom zhrnul najpodstatnejšie myšlienky M. Luthera a F. Melanchtona o princípoch evanjelického/augsburského vierovyznania. Podľa tejto najstaršej pamiatky uhorského luteranizmu pripravilo text nového vierovyznania aj sedem stredoslovenských banských miest, známe ako *Confessio Montana* (1559). Vlastné vierovyznanie v takomto duchu predložilo aj bratstvo farárov 24 spišských miest *Confessio Scepusiana* (1569). V druhej polovici 16. storočia sa luterská reformácia rozšírila po celom území Slovenska. Hlavne v mestskom prostredí, nielen s prevahou nemeckého ale aj slovenského obyvateľstva. Nasvedčuje tomu vydanie *Malého katechizmu* od Martina Luthera, ktorý vyšiel v Bardejove (1581) ako doteraz prvá známa tlačená kniha v domácom jazyku (češtine). Koncom 16. storočia došlo k stavu, o ktorom sa hovorí, že takmer celé Slovensko bolo evanjelickým. Kardinál Peter Pázmány začiatkom 17. storočia hlásil do Ríma, že deväť desiatín obyvateľstva Uhorska, čo sa vzťahovalo hlavne na územie Slovenska, sú protestanti (TIBENSKÝ 1971:313, MAŤOVČÍK 1992:351).

Je teda zrejmé, že protestantizmus vstúpil na Slovensko, a aj do života Slovákov radikálnym spôsobom. Avšak to, že reformácia bola označená za jeden z najväčších medzníkov európskych dejín, nesúviselo iba s tým, že jej prívrženci protestovali proti neduhom v cirkvi, že sa usilovali „o jej nápravu na základe Písma svätého a o jej návrat k princípom prvotného kresťanstva“ (UHORSKAI 2001:14). Reformácia sa stala významná práve tým, že spolu s návratom k pôvodnému zmyslu Biblie a k jej správne mu výkladu, nastolila aj požiadavku jej zrozumiteľnosti. Čiže jej sprístupnenia v takej podobe, aby jej

mohol porozumieť nielen úzky okruh v latinčine vyškolených kňazov a vzdelancov, ale aj „prostý ľud“. Za najvýznamnejší humanistický a kultúrotvorný prínos luterskej reformácie sa považuje to, že uviedla do života zásadu, aby jazykom náboženských obradov nebola pospolitým ľuďom nezrozumiteľná latinčina, ale ich živý materinský jazyk. S tým sa, pravdaže, spájala náročná úloha preložiť Bibliu do národných jazykov. Preto sa Martin Luther hneď po wormskom sneme (1521) utiahol na hrade Wartburg, kde začal pracovať na preklade Nového zákona. S tým sa však spájalo aj riešenie množstva jazykových problémov. Takže každý, kto sa podujal na preklad Biblie do národného jazyka, stal sa zároveň aj podkutým jazykovedcom a spravidla aj významným kodifikátorom spisovnej normy príslušného jazyka. Ako vieme, pred takúto náročnú úlohu bol postavený už Konštantín Filozof, ktorý v 9. storočí prekladal Písmo do staroslovienčiny a Ján Hus v 15. storočí pri jej preklade do starej češtiny. Obidvaja zaujali čestné miesta v slavistických jazykovedných encyklopédiách. Zrejme takéto súvislosti mali na mysli bádatelia reformácie keď konštatovali, že „Biblia preložená do materinského jazyka sa však stala najvýznamnejším prostriedkom toho, čo by sme mohli nazvať kultúrnym nacionalizmom. A tak 16. storočie v plnej miere potvrdilo, že knihy môžu podnietiť vznik národov, a že Biblia je spomedzi všetkých kníh tou najlepšou lupou, vďaka ktorej sa zväčšuje sebavedomie národa, zrkadlom, v ktorom sa uzrie národ“ (COLLINSON 2004:37).

Bolo prirodzené, že aj všetky vieroučné normy, ktorými sa v polovici 16. storočia etablovalo luteránstvo na Slovensku, zavádzali do bohoslužieb namiesto latinčiny domáci jazyk. Akže v nemeckých cirkevných zboroch to bola nemčina, v slovenských zboroch sa od samého začiatku začala vo funkcii kultového jazyka používať čeština, ktorá sa často označovala za slovenčinu – „lingua slavonica“. Takéto riešenie sa ukázalo ako najschodnejšie, pretože v tom čase bola normovanosť tzv. kultúrnej slovenčiny na nízkom stupni a čeština sa v slovenských mestách bežne používala už takmer dve predchádzajúce storočia. Ukázalo sa, že tak ako v písomnostiach osobného, administratívneho a všeobecne občianskeho zamerania, aj v cirkevných obradoch, náboženskej, ale aj svetskej literatúre slovenských evanjelikov, nebola čeština iba vypožičaným a pasívne využívaným jazykom. Popri nepretržitom vnášaní početných slovákizmov do češtiny, čím sa ona v slovenskom prostredí postupne adaptovala a aj modifikovala, určitým prejavom jej udomácnovania a osvojovania bola účasť viacerých slovenských jazykovedcov na normatívnom kultovaní češtiny – Daniel Sinapius Horčička, Tobiáš Masnicius, Daniel Krman, Matej Bel, Pavel Doležal a ďalší. Akže Daniel Krman a Pavel Doležal takto kultivovaný jazyk označili pojmom „lingua slavico-bohemica“ čiže „jazyk slovensko-český“, celkom zreteľne a vedome

tým vyjadrili aj istý stupeň etnického stotožnenia sa s takto utváraným písomným jazykom Slovákov (ĎUROVIČ 2004:257).

Od 16. storočia sa popri latinčine a češtine začala používať aj písomná forma slovenčiny. Najčastejšie išlo o rôzne administratívno-právne písomnosti, neskoršie aj v náboženských a literárnych textoch. Keďže táto slovenčina ešte nemala normatívne upravenú spisovnú podobu, označuje sa ako kultúrna slovenčina. V tom čase Slovensko nemalo väčšie centrum, ktoré by pôsobilo integrujúcim účinkom pri kultivovaní jazyka Slovákov. Preto sa ich vlastný písomný jazyk v 16.–18. storočí používal vo viacerých podobách, ktoré odrážali jazykové zvláštnosti troch hlavných areálov slovenských nárečí. Označujú sa ako kultúrna západoslovenčina, kultúrna stredoslovenčina a kultúrna východoslovenčina. Najviac dokladov sa zachovalo zo západného Slovenska, kde boli hospodársko-spoločenské pomery najrozvinutejšie a aj najkonsolidovanejšie. Kultúrna slovenčina sa uplatnila aj v odborných textoch, napr. v lekárskom, banskom, remeselníckom prostredí. K najvýznamnejším pamiatkam tohto druhu patria napr. *Počtové knihy banského súdu na Svättojánskej Boci* z konca 16. storočia, ako aj slovenský preklad *Maximiliánovho banského poriadku*, ktorý urobil v polovici 18. storočia Ján Vozáry zo Svättojánskej Boce (BLANÁR 1961, RATKOŠ 1951).

Jednota a rozmanitosť kultúry

Vo vývine Slovákov boli pri utváraní ich jazykového a kultúrneho profilu zastúpené výrazné integračné a dezintegračné trendy, ktorých korene v mnohých prípadoch vyrastajú zo stredovekých reálií. Formovanie etnického profilu Slovákov sa uskutočňovalo v podmienkach etnicko-kultúrnej plurality, ktorá bola charakteristická pre všetky krajiny stredoeurópskeho priestoru. „Od doby sťahovania národov sa tu v relatívne úzkom priestore usadilo veľa etník, ktoré sa udržali až do 20. storočia, a po stáročia sa navzájom prelínali, takže je často ťažké oddeliť ich od seba. Etnogenézy národov usadených v tomto regióne vzbudzujú pozornosť tým, že napriek intenzívnym procesom vzájomnej výmeny sa etnická rozdielnosť regiónu mohla dodnes udržať, a že vznikli zhodné alebo analogické etnické kódy, ktoré sa stali zjednocujúcim znakom národov tohto regiónu, vyrovnávajúcim rozdielnosti. V oblasti kultúry a jazyka je to podobné. Aj tu si síce rozličné etniká mohli zachovať svoju kultúrnu osobitosť, dodnes sú však vystavené nepretržitým procesom striedavého vzájomného ovplyvňovania sa, takže dokonca národné ľudové kultúry, opätovne považované za prvotných strážcov

historicko-kultúrnej nezávislosti a originality, sa v skutočnosti javia ako preplnené mnohými cudzími elementami (CSÁKY 1999:11).

V období od počiatku novoveku do nástupu modernizácie (16.–18. stor.) boli vo vývine Slovákov zastúpené dve základné vrstvy kultúry. Takýto dvojstupňový model sa v európskych krajinách sformoval už v stredoveku. Zahrňuje jednak tzv. oficiálnu alebo *elitnú kultúru* a potom *ľudovú kultúru*, označovanú aj ako tradičná kultúra. Obidve tieto vrstvy kultúry predstavovali dva rôzne, avšak vzájomne prepojené modely, označované ako *veľká tradícia* a *malá tradícia*. Tá *veľká tradícia* bola spätá s elitnými sociálnymi vrstvami, kultivovaná bola prostredníctvom vzdelancov, umelcov a teológov, k čomu boli zriaďované rôzne vzdelávacie a tvorivé ustanovizne. A tá *malá tradícia* bola spätá s nižšími sociálnymi vrstvami/ľudom, uchovávala sa ústnym tradovaním v prostredí dedinských a malomestských pospolitostí. Obidve tradície boli navzájom previazané a ovplyvňovali jedna druhú. Každý však zodpovedal osobitný model kultúry a celkového spôsobu života (BURKE 2005:48).

Elitná kultúra

Určujúcou silou spoločenského vývinu v stredovekej spoločnosti, ako aj v nástupe novoveku, bola jej elita – šľachta. Hoci predstavovala len asi 5 % z celkového počtu obyvateľov Uhorska, mala rozhodujúce slovo v hospodárskom, politickom a vojenskom živote. Najpočetnejšia časť šľachty v Uhorsku a aj na Slovensku sa grupovala z radov vládnuceho národa – Maďarov. Na území Slovenska určitá časť vyššej, no hlavne nižšej šľachty, mala domáci slovenský pôvod. Od 16. storočia sa v dôsledku expanzie Osmanskej ríše usadili na Slovensku mnohé šľachtické rody chorvátskeho a srbského pôvodu. Znásobili etnickú pestrosť hornouhorskej šľachty, no zároveň posilnili jej domácu slovanskú zložku, napr. Ostrožičovci v Ilave, Zayovci v Uhrovci, Jakušičovci vo Vršatci, Bakičovci v Holíči a početné zemianskej rodiny rozpráchnuté po celom Slovensku (FEDERMAYER 2006:54, KUČEROVÁ 1976).

S elitnou kultúrou bola spätá predovšetkým najbohatšia vrstva feudálnej šľachty a duchovenstvo. Zodpovedal im v stredoveku sformovaný životný štýl, vyrastajúci z kresťanského univerzalizmu, z ideálov a kultu západoeurópskeho rytierstva, ako aj z princípov nastolených humanizmom a renesanciou. Šľachta a duchovenstvo boli privilegované stavy, ktoré rozhodovali o smerovaní a osudoch krajiny a zároveň disponovali voľným časom. Mohli sa venovať tej najvyššej kultúre a umeniu, ktoré sa zrodili a rozvíjali v najvyspelejších európskych krajinách. Umožňovalo im to ich kozmopolitné založenie a znalosť vtedajšieho nadnárodného jazyka – latinčiny. Novovek priniesol aj na Slovensko

nárast príslušníkov inteligencie, rozvoj literárnej tvorby a kníhtlače. Európske myšlienkové a umelecké prínosy (renesancia, barok) poznačili nielen kultúrny profil elít, ale aj kultúru ďalších spoločenských vrstiev.

Súperenie protestantizmu s rekatolizačnými aktivitami prenieslo nielen zničujúcu konfrontáciu, ale aj niektoré pozitívne výsledky. Predovšetkým rozvoj vzdelanosti. Evanjelici sa zaslúžili o založenie viacerých gymnázií a dvoch škôl vyššieho rangu – nazývaných lýceá, ktoré boli v 16.–18. storočí najprogresívnejšími vzdelávacími zariadeniami nielen na Slovensku, ale aj vo vtedajšom Uhorsku. Vyvrcholením rekatolizačného hnutia bola Trnavská univerzita aj s jej ranobarokovou katedrálou a povestnou tlačiarňou. O dynamickom rozvoji vzdelanosti na Slovensku svedčí, že v priebehu 17. storočia sa len v Trnave a v Levoči vytlačilo spolu 1500 titulov náboženských a svetských kníh. A o podiele Slovákov na rozvoji vtedajšej vzdelanosti azda najvýrečnejším príkladom by mohlo byť monumentálne dielo Mateja Bela *Notitia Hungariae novae historico-geografica* (Historicko-geografické vedomosti o súvekom Uhorsku), ktoré vynieslo jeho autorovi bezkonkurenčný epiteton – *veľká ozdoba Uhorska* (UHORSKAI 2002, JANKOVIČ 1995, TIBENSKÝ 1984).

Symbolom a aj atribútom stredovekého spôsobu života najvyššej šľachty boli ich feudálne sídla v podobe nedobytných kamenných hradov. S nástupom renesancie začala si šľachta prestavovať dovtedajšie sídla (Červený kameň, Orava, Zvolen) alebo si v novom slohu dala postaviť prístupnejšie a elegantnejšie renesančné kaštiele (Bytča, Strážky, Betlanovce). V renesančnom slohu vznikli na mnohých miestach aj verejné budovy, k najvýznamnejším sa zaradili radnice (Levoča, Kežmarok, Bratislava) a jedinečné renesančné veže v spišských mestečkách. K najvzácnejším objektom mestských pamiatkových rezervácií patria aj renesančné šľachtické a patricijské obytné domy v Levoči, Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici atď. Šľachta zaplnila svoje zámky, kaštiele, paláce a kúrie nádherným slohovým nábytkom, štýlovými obrazmi svojich portrétov, obliekala sa do prepychových odevov, ženy v duchu španielskej módy, muži v tradičnom uhorskom ustrojení so šnurovanými mentiekami alebo aj v tureckom oblečení, využívanom hlavne pri jazde a v boji. K šľachtickému spôsobu života patrili aj spoločensko-zábavné podujatia spojené s nákladnými hostinami, ako aj s hudobnými, tanečnými a divadelnými predstaveniami. V týchto súvislostiach sa mnohí bádatelia zamýšľali aj nad problémom, ako hodnotiť a kam zaradiť veľké umelecké bohatstvo a vzácne kultúrne dedičstvo, ktoré sa navrstvilo počas stáročí na území Slovenska ako dôsledok kultúrneho vyžarovania a tvorivých prínosov najrozličnejšieho, zväčša cudzorodého pôvodu. Otázka býva najčastejšie formulovaná tak, či v prípade artefaktov kultúrneho dedičstva je opodstatnené hovoriť ako o „umení na

Slovensku“, alebo aj ako o „slovenskom umení“. Za korektné sa považujú také stanoviská, ktoré zohľadňujú „kde dané umelecké dielo v skúmanom období pôsobilo. Ak pôsobilo na našom území, bolo súčasťou kultúry našej krajiny a je teda v istom relatívnom, nenacionalistickom zmysle umením Slovenska. A to i preto, že pôsobenie cudzieho umenia predpokladá aj jeho schopnosť prijímať nové podnety a zo strany umelca prispôbiť sa prostrediu, počítat' s ním. Pohyb umelcov a prekrývajúce sa umelecké podnety domáceho prostredia a ostatnej Európy sú svedectvom skutočnosti, že sme v tomto prostredí nikdy neboli len sami, že kultúra nášho okolia priamo i sprostredkovane vstupovala do obrazu nášho kultúrneho vedomia. Umelecké impulzy stredoeurópskych umeleckých centier sme nielen preberali, ale intenzívne absorbovali v prospech vlastnej svojbytnej produkcie. Rovnako ako sa tvorba umelcov pôvodom zo Slovenska stala súčasťou iných kultúr“ (ŠEVČÍKOVÁ 1992:22).

Z národnostného hľadiska bola uhorská šľachta značne pestrá, a to aj na území Slovenska. Prevažná časť patrila k príslušníkom vládnuceho národa – Maďarom. Všetkých navzájom okrem latinčiny a kozmopolitného založenia spájala aj príslušnosť k *natio hungarica/uhorský národ*. Princípom ich sunáležitosti bola príslušnosť k šľachtickému stavu, k uhorskému kráľovstvu a lojalita k jeho panovníkovi. Takto pestované uhorské vlastenectvo v procesoch formovania maďarského politického národa prerastalo do pomadžarčovania šľachty nemaďarského pôvodu. Z tohto feudálneho nacionalizmu sa neskoršie vyvinul moderný politický maďarský nacionalizmus. Postupne sa do začiatku 19. storočia pomadžarčila aj slovenská šľachta. Avšak v období 16.–18. storočia si určitá časť z nej uchovávala slovenské povedomie. Neboli to len príslušníci nižšej šľachty/zemianstva, ale aj viaceré rody prislúchajúce k vyššej šľachte.

Slovenské povedomie sa najdlhšie udržovalo v šľachtických rodoch, ktoré mali sídla v hornouhorských, čiže v slovenských stoliciach. Patril medzi ne aj starobylý rod zo Svätého Jána v Liptovskej stolici. Svätójánkovci od polovice 13. storočia vládli nad väčšinou horného Liptova. Kráľ Ladislav IV. im udelil právo banského podnikania v údolí Boce (1285). Postupne, ako sa tento rod rozvetvoval, usadzovali sa aj na Orave, Spiši, Gemeri, Novohrade, Budapešti. Liptovský Ján však zostával akýmsi rodovým centrom. Postupne sa z neho sformovala azda najvýznamnejšia zemianska dedina v Liptove. Doteraz sa tam uchovalo jedenásť kaštieľov a dve kúrie, postavené v renesančnom slohu. V polovici 16. storočia tu Ján Svätójánsky založil školu a knižnicu pre študentov zo šľachtických rodín. Ako stúpenci Luterovej reformácie do tejto školy, ako aj do kostolov v Liptovskom Jáne a na Boci pozývali významných kazateľov, učiteľov a literátov. V 17. storočí sa niektorí rodinní príslušníci vrátili

do katolíckej cirkvi. Spomedzi nich najznámejší je Martin Sentiváni (1633–1705), ktorý vyštudoval a potom aj pôsobil na Trnavskej univerzite ako jej dekan, rektor, riaditeľ knižnice a správca tlačiarne. Napísal niekoľko desiatok spisov v latinčine, maďarčine i v slovakizovanej češtine. Jeho historické práce o pôvode Slovanov a Slovákov, napísané v duchu koncepcie barokového slavizmu, ovplyvnili aj tvorbu Samuela Timona a Mateja Bela.

Svätojánskovci si zasluhujú pozornosť aj ako reprezentanti liptovskej šľachty, ktorí si udržali slovenské povedomie až do polovice 19. storočia. V rodinnom prostredí, so svojimi poddanými i s obyvateľmi baníckej Boce, komunikovali v slovenčine. Dokladom ich etnického vedomia je aj slovenská forma písania ich mena a šľachtického prídomku – *Stefan od Swateho Jana* (1471), *Mychal Swathojansky* (1540), *Benedik Swatoyansky* (1564). Maďarskú formu mena *Szentiványi* začali používať až od 17. storočia. Avšak aj potom pretrvávala u nich nenarušená slovenská identita. Pri viacerých príležitostiach poukázala na to jazykovedkyňa Jana Skladaná na základe 52 listov a testamentu, ktoré napísala Anna Mária Sentivániová v čase od 1697 do 1738 roku. Jazyková analýza ukázala, že tieto texty nie sú iba do písomnej podoby prenesené prejavy liptovsko-zvolenského nárečia. Pisateľka sa v týchto textoch prezentovala kultivovaným prejavom kultúrnej stredoslovenčiny, s vypracovaným štýlom i syntaxou. Vyskytuje sa v nich len veľmi málo hláskoslovných a lexikálnych prvkov z písomnej češtiny. Slovenské povedomie Svättojánskovcov, ako aj ich iba slabá znalosť nemčiny a maďarčiny, patrili zrejme k najrozhodujúcejším činiteľom, že *Počtové knihy zemianskeho banského súdu na Svättojánskej Boci* z rokov 1588–1602 sú jazykom kultúrnej stredoslovenčiny. Taktiež aj preklad z nemčiny *Maximiliánovho banského poriadku*, ktorý urobil z podnetu Svättojánskovcov v roku 1759 Ján Vozáry zo Svättojánskej Boce (VARSIK 1988, CHOMA 1993, RATKOŠ 1957, SKLADANÁ 2004).

Ľudová kultúra

Z herderovských koncepcií *ducha národa*, ako aj z romantických predstáv o princípoch kolektívnej či pospolitej, *prostonárodnej* tvorby folklóru a ľudového umenia, vznikla falošná predstava o homogenite ľudovej kultúry toho ktorého národa. Takmer celé storočie sa prejavovala tendencia zhromažďovať doklady, ktoré by prezentovali ľud ako sociálne homogénnu jednotku a ľudovú kultúru ako uniformovaný a etnicky jednotný celok. Vychádzalo sa z toho, že slovenský ľud si zaslúži, aby sa hlbšie načrelo do jeho vlastnej

tvorby a do jeho bytia vôbec, ktoré zachovávalo všetky znaky národnej a svojráznej bytosti, čiže znaky slovenskej národnej individuality, zverené mu osudom (BEDNÁRIK 1943:7). S rozvíjajúcim sa pozitivizmom v národopisnej vede sa pojmy *ľud* a *ľudová kultúra* začali posudzovať ako vnútorne štruktúrované jednotky. Zároveň aj ako dynamická sociálna kategória a kultúrny model, ktoré podliehali vývinovým zmenám, regionálnej variabilnosti a medzietnickým interakciám. Takéto prístupy napokon vyústili do tézy o jednote danej spoločným európskym civilizačným základom, ako aj o kultúrnej pluralite, vytvorenej európskymi národmi, etnickými a regionálnymi/etnografickými skupinami. Javy tzv. tradičnej kultúry vytvárajú kultúrne areály, ktoré obvykle nebývajú viazané na štátne ani na jazykové hranice, hoci sú nimi ovplyvňované. Znaková a výrazová jednota širších kultúrnych oblastí, spojená s regionálnou a lokálnou rozmanitosťou, sa označujú ako najpodstatnejšie danosti tradičnej predindustriálnej kultúry (VAŘEKA 1997:5). V súčasnosti sa pojmy *ľud* a *ľudová kultúra* opätovne stali predmetom kritického prehodnocovania a hľadania nových metodologických prístupov pri ich rozpracovávaní. Vychádzajú z toho, že ľud nie je homogénnou kultúrnou jednotkou, ale že je jednotkou s vnútorne najrozličnejšie členenou a stratifikovanou kultúrou. To znamená, že pri posudzovaní ľudovej kultúry by sme mali prihliadať na jej rozmanité varianty a aj komplexnejšie vyhranené subkultúry (BURKE 2005:53).

Kolektív, ktorý spracoval najnovšiu syntézu ľudovej kultúry Slovenska konštatoval, že „kultúrne tradície, ktoré tu vznikali, boli podobne, ako v celom priestore strednej Európy, silne určované pluralitou. Kultúrna pamäť ľudí bola na Slovensku utváraná znásobenou etnickou, jazykovou a kultúrnou realitou, ktorá sa odzrkadlila aj v neobyčajnej pestrosti foriem, typov a variantov prejavov ľudovej kultúry“ (STOLIČNÁ 200:7).

Charakteristiku jednoty a rozmanitosti ľudovej kultúry Slovákov uvediem najskôr poznámkami k jazykovo-geografickej charakteristike slovenských nárečí. Hlavne preto, lebo jazyk patrí ku kľúčovým komponentom etnicity. Z týchto dôvodov etnológovia pri analýze javov etnickej povahy neoddeľujú jazykové a mimojazykové, čiže kultúrne reálie, ale posudzujú ich ako komplementárne zložky jedného celku, ktorým je v tomto prípade ľudová kultúra. Jazyk a kultúru budem teda posudzovať ako prvky toho istého systému (BOTÍKOVÁ, M. – BOTÍK, J.: 2002:43).

Kompaktne osídlené územie, spoločné hospodársko-politické, spoločenské, kultúrne a iné podmienky vyvolávali dlhodobé zblížovacie tendencie, takže viedli k postupnej integrácii slovenských nárečí do osobitného jazykového typu v rodine slovanských jazykov. Všetky tri zložky slovenčiny (zvuková, gramatická i slovníková) majú v slovenských

nárečiach také spoločné črty, ktoré slovenský jazyk navonok charakterizujú ako jazyk etnický/národný (ŠTOLC 1994:15). Pri osvetľovaní etnickej histórie Slovenska sú významné jazykové javy, ktoré majú rovnakú/jednotnú podobu na celom území Slovenska, takže sú dokladom konvergentných procesov a integračných trendov vo vývine Slovákov. V daných súvislostiach sú nemenej významné aj zemepisne diferencované javy slovenčiny, ktoré ju členia na jednotlivé nárečia alebo na určité jazykovozemepisné areály. Priblížime si ich na niekoľkých príkladoch z úseku slovnej zásoby slovenčiny. Pri jej kartografickom vyhodnocovaní sa ukázalo, že istá vrstva slov rozčleňuje Slovensko na dve približne rovnaké polovice:

- južnostredoslovensko-západoslovenská oblasť
- severostredoslovensko-východoslovenská oblasť

Pre toto tzv. dichotomické/dvojareálové členenie je príznačné, že sa viaže na slová z najstaršej vrstvy – napr. *raž/žito*, *žito/pšenica*, *jačmeň/jarec*, *sliepka/kura*, *praslica/kúdel'*, *borovica/sosna* a iné. Takéto priestorové členenie uvedených dvojíc slov má korene v slovanskej pravlasti. Súvisí s vnútornou lexikálnou členitosťou praslovančiny a s postupným osídľovaním Slovenska (najmä juhozápadoslovenskej a východoslovenskej nížiny) zo severu, resp. zo severovýchodu dvoma prúdmi Praslovanov v 5.–6. storočí. Pre slovenské nárečia je však najcharakteristickejšie členenie na tri základné skupiny – tzv. trichotomické/trojareálové členenie, a to na stredoslovenské, západoslovenské a východoslovenské nárečia. Spomedzi lexikalizmov tohto druhu ako príklad možno uviesť:

- | | | |
|---------------------|-------|--------------------|
| – stredoslovenské: | ústa | kečka/káčka |
| – západoslovenské: | huba | štica |
| – východoslovenské: | gamba | čulka/čubrina/čuba |

Uvedená členitosť slovenských nárečí na tri zemepisné areály sa dáva do súvislosti so starším vývinovým obdobím slovenčiny, a to tak s dvoma základnými prúdmi príchodu Slovanov do karpatskodunajskej kotliny zo severu na juh, ako aj s neskorším (poveľkomoravským) posunom predkov dnešných Stredoslovákov z juhu na sever (HABOVŠTIK 1988:206–208).

V rámci dichotomického a trichotomického členenia sa tieto makroareály vnútorne členia na menšie oblasti, regióny a subregióny, ktoré sa vyznačujú výraznými nárečovými – aj lexikálnymi – osobitosťami. Považuje sa to za výsledok historického vývinu podmieneného vnútornými jazykovými, ako aj mimojazykovými, hlavne geografickými, hospodárskymi, sociálnymi, kultúrnymi a aj ďalšími činiteľmi. Členitosť slovenských nárečí je veľká. Tri základné nárečové oblasti – stredná, západná, východná – sa ďalej členia na nárečové skupiny

(spolu 33), tie zasa na menšie nárečové útvary a na jednotlivé nárečia. Hranice medzi nárečovými skupinami a jednotlivými nárečiami nebývajú ostré. Niekedy sa výrazne odlišujú už dve susediace dediny. Spravidla sa však drobné nárečia zoskupujú do väčších celkov. Niektoré znaky charakterizujúce jednu oblasť presahujú do susedných oblastí. Charakteristické znaky nárečí sa často prekrývajú. Vzájomné kríženie spoločných a odlišných znakov vytvára zložitú a pestrú mozaiku, navzájom síce odlišených, ale súčasne aj veľmi tesne súvisiacich nárečových celkov (ŠTOLC 1994:60).

Pri objasňovaní diferenciácie slovenských nárečí sa preukázala výrazná súvislosť nárečových skupín s geomorfologickou členitosťou slovenského územia a s hranicami niekdajších stolíc, o ktorých sa zistilo, že vznikli na podklade geomorfologickej členitosti. Obidva tieto činitele vzájomne veľmi úzko súviseli. Vnútri jednotlivých stolíc prebiehal intenzívny hospodársko-spoločenský život, často odlišný od života v susedných stoliciach. O tom, že stoličné zriadenie a jeho územné členenie, ktoré sa ustálilo v 13.–14. storočí, malo na vývin slovenských nárečí významný vplyv, potvrdzujú početné izoglosy výskytu určitých slov alebo súhrnu jazykových javov, ktoré sa viac či menej dôsledne zhodujú s hranicami niekdajších žúp či stolíc. Preto boli podľa nich aj pomenované ako nárečia – *oravské, liptovské, gemerské, turčianske, hontianske, novohradské, tekovské, špišské, šarišské, zemplínske, abovské*.

Nárečové regióny sa utvárali nielen na osnove administratívno-správnych jednotiek, ale pôsobením ďalších činiteľov. Takúto funkciu zohrávali niektoré horstvá, napr. Malé Karpaty, ktoré oddeľujú od ostatných západoslovenských nárečí nárečovú skupinu *záhorského nárečia*, vymedzenú a pomenovanú podľa regiónu Záhorie. Niektoré nárečové oblasti sa sformovali aj v povodí riek, napr. *kysucké nárečie* v povodí Kysuce, *užské nárečie* v povodí rieky Uh a ďalšie. Máme aj nárečové oblasti, ktoré sa utvárali v blízkosti významných kultúrnych a spoločenských centier – napr. *nárečie trnavského okolia*.

Regionálna diferenciácia slovenských nárečí odráža pôsobenie rôznych činiteľov v historickom vývine Slovenska. Jazykovedci dospeli k záveru, že najneskoršie v 15. storočí boli hlavné typy slovenských nárečí vyformované (ŠTOLC 1994:18). Z pohľadu etnickej histórie Slovákov je zaujímavé sledovať aj vývin lexiky, čiže slovnej zásoby slovenského jazyka. V tomto vývine sa uplatňovali jednak vnútorné a zároveň aj vonkajšie podnety. Z vnútorných za najpodstatnejšie sa označuje kontinuitné pretrvávanie a uchovávanie pôvodného významu slov praslovanského pôvodu – napr. *mat', otec, syn, deň, noc, orať, zrno* atď. Často však dochádza k zmenám významu praslovanských slov – napr. praslovanské slovo *dedina* malo význam sídlíštnej jednotky so spoločným majetkom na čele s najstarším

z osadenstva. V stredoveku sa význam slova *dedina* zúžil len na sídlisknú jednotku. Slovo *dvor* malo pôvodne význam priestranstva pri dome. V stredoveku pribudol tomuto slovu aj význam feudálneho hospodárstva/panstva, ako aj význam panovníckej ustanovizne, čiže *panovníckeho dvora* (KRAJČOVIČ 1993:26).

Z vonkajších podnetov na vývin slovenčiny si pozornosť zasluhuje najmä preberanie slov z iných jazykov. Azda najskôr začali do slovenčiny prenikať slová z latinčiny, pretože bola jazykom náboženských obradov, jazykom panovníckeho dvora a šľachty, jazykom cirkevných aj svetských ustanovizní, jazykom vzdelávania, vedy a literatúry. K staršej vrstve slov latinského pôvodu patria napr. *tehla, škatuľa, komora, diabol, oplatka*. Medzi mladšie výpožičky patria slová napr. *nátura, móres, notár, prokurátor, komisia, arbiter, apatička, árenda, bakuľa, kalendár, rektor, kantor, kalamár, tabuľa, familia, kúria, farma* atď. V 15.–18. storočí sa do rozvíjajúcej kultúrnej slovenčiny preberal z latinčiny aj jej prepracovaný administratívny štýl.

Spomedzi všetkých jazykov najviac slov do slovenčiny preniklo z nemčiny. Tento proces sa intenzívne rozmohol od 13. storočia, keď na Slovensku začali Nemci vytvárať kompaktné ostrovy a stali sa najvýznamnejším činiteľom rozvoja miest a urbanizácie. Nemeckého pôvodu sú slová z oblasti sociálneho rozvrstvenia stredovekej spoločnosti – napr. *gróf, rytier, želiar, hofer*; obecnej a mestskej samosprávy – napr. *fojt, richtár, šoltýs, dráb, hajtman*; miest a hradov – napr. *šiance, pancier, turnaj, rínok, jarmok, vachter, minca, handlovať, hušták, ortiel, pranier, galgan, mordár*; názvy remeselníkov a služobníkov – napr. *furman, šuster, šinter, farbiar, crmomán, šlosiar, tišliar, kochniar, garbiar, kušniar*; cechového života – napr. *cech, majster, cechová láda, vandrovka, šacovať, majsterštuk, fušer*; pohostinstva – napr. *šenk, žajdel, trúnok*.

Veľkým množstvom slov nemeckého pôvodu sa vyznačuje názvoslovie spojené s bankou výrobou a jej organizáciou – napr. *štôľňa, gverk, šichtmajster, linšaftník, hutman, luon, halňa, haviar, fárať, šurfovať, šadovať, šmelcovať, hunt, graca, brotvan* atď. O veľkom rozsahu takýchto slovných výpožičiek z nemčiny, o ich významne a opodstatnenosti ich začleňovania do slovnej zásoby kultúrnej, čiže predpisovnej slovenčiny, zaujímavé svedectvo sprostredkoval bankský ťažiar Ján Vozáry zo Svätojánskej Boce. Keď v roku 1759 na žiadosť zemepánov zo Svätého Jána preložil z nemčiny do slovenčiny Maximiliánov bankský poriadok z roku 1573, v príhovore k tomuto prekladu napísal: *Že pak všecko od slova do slova není v slovenčinu uvedene a preložene, tomu at jse žaden nedivi, nebo to nie z nedbanlivosti neb z nevedomosti, ale „de necesse“ jse stati muselo, nebo pri bankem obchode tak dobre u Slovakou jako u Nemcou terminy nemeckie vždy jse zachovaly a až*

posavad jse takove zachovavaji. Nebo kdy by vsecko bolo materialiter do slovenčiny preložene, nemohol by tomu žaden bansky člověk rozumeti, co jse to mluvi (RATKOŠ 1951).

Dlhé spolunažívanie slovenského etnika s maďarským etnikom v rámci Uhorska spôsobilo, že sa do slovenčiny dostal značný počet slov z maďarčiny. Za najstaršie prevzatia sa označujú slová – napr. *chýr, chotár, tarcha, choseň, tava, beťah, tapša, sihoť*. Novšia vrstva slovných výpožičiek z maďarčiny odráža niektoré stránky feudálnej spoločnosti – napr. *orsag, orsacký, biršág, solga bíro, biršagovať, irek, ileš, urečítý*; vojenského života – napr. *hajdúch, husár, hadnad', puškáš, bakančoš, katonák, fed'vereš*, ako aj slová späté s ďalšími stránkami života – napr. *polgár, hintov, kantár, koč, kočiš, dereš, balta, fogaš, bíreš, juhás, lovás, bosorka, pajtáš, varga, padlás, sersám, žáčkov, guláš, čardáš, belčov, banovať, beťár, bantovať, pipasár, kišasonka* atď. (PAULINY 1983, KRAJČOVIČ 1971, DORULA 1977).

S valašskou kolonizáciou v 14.–16. storočí prenikla do slovníka slovenčiny vrstva slov, ktorá odráža rozličné osobitosti pastierskeho a salašnickeho života. K takýmto slovám patria – napr. *salaš, strunga, kumhar, putera, k'lag, žinčica, brindza, urda, bača, valach, kornuta, vakeša, meridzať, fujara, redigať, geleta, koliba, kurastra*. Taktiež aj názvy vrchov typu *Gruň, Prislop, Magura, Kyčera, Ramža* a ďalšie (PODOLÁK 1982, BEŇKO 1999, KRAJČOVIČ 1993).

Pri rozpracovávaní problematiky etnickej histórie Slovákov sú poznatky o jazyku významné preto, lebo slovenské nárečia a slovenská ľudová kultúra sú komplementárnymi zložkami toho istého celku či systému, ktorý sa označuje pojmom *malá tradícia*. Keďže vývin slovenských nárečí a ľudovej kultúry bol určovaný tými istými historickými, hospodárskymi a sociálnymi činiteľmi, bude zaujímavé porovnať, ako sa to odrazilo na zhode a osobitostiach ich vývinových trendov a na podobách ich príznačnej diverzity.

V porovnaní s jazykom, na formovanie ľudovej kultúry nepomerne väčší vplyv mali prírodné činitele. Z takéhoto pohľadu sa územie Slovenska člení do dvoch geografických oblastí – nížinnej a horskej. Keďže v období od vrcholného stredoveku do polovice 19. storočia na Slovensku 80–90 % obyvateľstva tvorili roľníci, pozrime sa, ako sa geografické danosti odrazili na najpodstatnejších zvláštnostiach tradičnej agrárnej kultúry.

Nížinná oblasť Slovenska geograficky aj kultúrne súvisí so širšou panónskopotiskou zónou. Príznačné sú pre ňu priaznivé pôdne a klimatické podmienky. To sa odrazilo v koncentrácii na poľnohospodárstvo, hlavne na pestovanie ekologicky náročných kultúrnych plodín – pšenica, raž, kukurica, vinič, konope a ďalšie. Nížinný typ poľnohospodárstva bol prístupnejší inovačným trendom, čo sa odrazilo v skoršom zavádzaní progresívnych agrotechnických vymožeností, v intenzifikácii chovu dobytká, maštalným spôsobom

namiesto vypásania, v zameraní na technické plodiny atď. Popri tom však pretrvávali aj niektoré archaické a geograficky príznačné javy nížinnej agrárnej kultúry, akými sú vydupávanie obilia dobytkom, jeho uskladňovanie v žitných jamách a iné. Aj na Slovensku sa v rámci nížinného typu agrárnej kultúry vyčleňuje viacerými špecifickými znakmi vinohradnícka subkultúra. Jej najvýraznejším reprezentantom je vinohradníctvo v oblasti Malých Karpát. K jeho špecifickým kultúrnym zvláštnostiam do značnej miery prispelo to, že hlavnými nositeľmi inovačných podnetov, uchovávaní a rozvíjania vinohradníckych tradícií boli nemeckí kolonisti a ich potomkovia. Taktiež aj to, že subkultúra malokarpatských vinohradníkov sa utvárala v prostredí tunajších malých miest.

Prírodné a ekologické danosti nížinnej oblasti Slovenska pôsobili aj na ďalšie zložky tradičnej kultúry. V ľudovom staviteľstve sa to odrazilo vo využívaní hliny, slamy a trstiny ako stavebných materiálov. Teplejšie podnebie podmieňovalo používanie ľahšieho pláteneho odevu, hlavne z konopných a bavlnených tkanín.

Prevažná časť Slovenska má však horský a podhorský charakter. Geograficky a kultúrne súvisí s rozsiahlejšou karpatskou zónou, ktorá presahuje za hranice Slovenska. Charakter horských oblastí ovplyvňovali horšie pôdne a chladnejšie klimatické podmienky. Pestovali sa tu menej náročné plodiny – ovos, jačmeň, proso, pohanka, zemiaky, kapusta. Dostatok pasienkových a lúčnych plôch prispel k tomu, že dominantnejšou zložkou horského typu agrárnej kultúry bol extenzívny chov hospodárskych zvierat. Čiže dobytkárstvo a salašníctvo. Inovačné podnety prichádzali do horských oblastí so značným oneskorením. Spôsob života sa vyznačoval dlhším pretrváváním archaických, často aj retardovaných prejavov na viacerých úsekoch materiálnej kultúry. V tradičnom staviteľstve sa ako stavebný materiál využívalo hlavne drevo, od 17.–18. storočia aj kameň. Dlhšie a chladnejšie zimy podmieňovali používanie teplejšieho odevu z vlnených a kožušinových materiálov. Určujúcim činiteľom zvláštností horského typu agrárnej kultúry bola orientácia na dobytkárstvo a salašníctvo ako na hlavné zdroje obživy. Odrazilo sa to nielen na zodpovedajúcich formách materiálnej kultúry (salaše, cholvarky, bačovy, kolešne, lúčne hospodárenie, senníky, mliečna produkcia, košarovanie, súkeníctvo, kožušníctvo atď.), ale aj na prejavoch sociálnej a duchovnej kultúry (dediny spravované na tzv. valaskom práve, salašnícke a pasienkové spoločenstvá, obyčajové tradície spojené s chovom hospodárskych zvierat, lúčne piesne, pastierske hudobné nástroje, piesne, tance atď.). Mnohé špecifické prejavy a znaky horského typu agrárnej kultúry na Slovensku možno kvalifikovať ako kultúrny import, ktorý k nám prenikal v spojitosti s tzv. valaskou kolonizáciou a s udomácnovaním tradícií valaských foriem dobytkárstva a salašníctva.

Je teda zrejmé, že tradičná agrárna kultúra na Slovensku sa v dôsledku pôsobenia prírodných činiteľov vyhranila do dvoch základných ekologických typov či modelov – na kultúru nížinnú a horskú. Pri určitom zjednodušení a s prihliadnutím na hlavné druhy zamestnania, môžeme hovoriť aj o kultúre roľníckej a pastierskej. Každá z nich sa vyznačuje určitým súborom viac alebo menej výrazných zvláštností. Patrí k nim aj to, že nížinná kultúra je otvorenejšia inovačným podnetom a tým aj civilizačným prínosom naproti tomu horská kultúra sa vyznačuje tým, že takýmto podnetom a prínosom pomerne dlho vzdoruje. Poznatky v širších európskych reláciách potvrdzujú že aj gramotnosť a vzdelanie sa skôr a intenzívnejšie rozvíjajú v nížinnom ako v horskom prostredí. V dôsledku toho sa nížinná kultúra javí ako progresívnejšia a rozvinutejšia, horská zasa ako konzervatívnejšia a archaickejšia. S naznačenou polarizáciou sa spájajú aj osobitosti v jazyku, ako aj v celkovom kultúrnom usposobení a životnom štýle. V dôsledku toho sa už od 17.–18. storočia ustálili aj názvy geografických oblastí *Dolniaky* a *Horniaky*. A zároveň aj im zodpovedajúce územno-identifikačné názvy *Dolniaci* a *Horniaci*. Hranice týchto geografických útvarov a skupinových jednotiek nie sú pevne ustálené, práve naopak, spravidla bývajú pohyblivé. Napr. pre obyvateľov z Trnavskej nížiny sú *Horniakmi* obyvatelia z trenčianskych kopaníc, z novobanských štálov a maríkovských bačov, ktorí tam prichádzali na sezónne poľnohospodárske práce. Preto ich nazývali nielen *Horniaci/Hornáci*, ale aj *Bačaláci/Báčalácki*. Pre obyvateľov v dolnouhorských stoliciach a na tzv. Dolnej zemi (z maďarského názvu Alföld), všetci sezonári, prichádzajúci z hornouhorských, čiže slovenských oblastí, boli *Horniakmi*. V mnohých regiónoch malo pomenovanie či označenie *Horniak/horniak* spravidla posmešný a hanlivý význam. Napr. v okolí Trnavy, čiže v povedomí *Dolniakov*, sú *Hornáci/hornáci* takí zaostalejší ľudia, čudne sa obliekajú, a navyše vo svojej reči aj nezmyselne mäkčia. Horniakov má takmer každá oblasť na Slovensku, kde nížinná kultúra susedí s horskou. Názov sa používa v rôznych podobách, napr. *horniaci*, *vrcháři* a stretávame sa s ním na celom území Slovenska.

Regionálna a lokálna mnohotvárnosť patrí k najpodstatnejším atribútom ľudovej kultúry. Popri prírodných činiteľoch ďalším významným faktorom, ktorý pôsobil na regionálnu pestrosť ľudovej kultúry, bolo administratívne členenie Uhorska a v rámci neho aj územia Slovenska. Vysvetľuje sa to tým, že komitáty sa utvárali na podklade geomorfologickej členitosti. Čiže na osnove prirodzených zemepisných útvarov. Jednotlivé stolice/župy, ktoré sa začali formovať v počiatkoch uhorského štátu, ustálili sa vo vrcholnom stredoveku a pretrvávali až do začiatku 20. storočia, už samotnou dlhovekosťou sa stávali integrujúcim činiteľom tamojšieho obyvateľstva. Takúto funkciu plnili aj stoličné nariadenia, ktoré sa

týkali rôznych stránok hospodárskeho, spoločenského aj náboženského života. Často aj toho, ako si majú ľudia stavať domy, ako sa majú či nemajú obliekať atď. Normatívny účinok takýchto nariadení, ako aj príznačná uzavretosť hospodárskeho a spoločenského života v župách, pôsobili smerom dovnútra ako integračný, a smerom navonok ako diferenciacny faktor pri formovaní jednotlivých zložiek tradičnej kultúry.

Lokálna a regionálna mnohotvárnosť bola najskôr zaregistrovaná na tradičnom odevu. Poukazuje na to aj úslovie – *Čo za vrštek zájdeš, to inakší kroj nájdeš*. V stredoveku až do priemyselnej revolúcie sa na regionálnych zvláštnostiach podieľali hlavne geografické a klimatické činitele. V nížinných oblastiach prevládal plátený odev s voľnejšími strihmi, v horských oblastiach zasa vlnené materiály a kožušiny s priliehavejšími strihmi. Od 18. storočia začali prenikať do tradičného odevu manufaktúrne vyrábané textilie (bavlna, jemné súkno, hodváb), galantérne doplnky, výšivky, čipky a pestrá škála farebnosti. To vyústovalo k tomu, že najmä v ženskom sviatočnom odevu sa začali formovať lokálne a regionálne odlišnosti. V období od konca 18. do začiatku 20. storočia na Slovensku vzniklo viac ako 70 regionálnych a subregionálnych podôb tradičného odevu. Výskum ľudového odevu potvrdil, že hranice odevných regiónov a subregiónov sú vo väčšine prípadov totožné s územným členením slovenských nárečí. To znamená, že aj pri utváraní charakteristických znakov regionálnych typov odevu najvýznamnejším činiteľom boli územia historických žúp Orava, Liptov, Gemer, Turiec, Hont, Novohrad, Tekov, Spiš, Šariš, Zemplín, Abov (NOSÁLOVÁ 1982:7, BENŽA 2006:122). S regionalizáciou ľudového odevu v mnohom korešpondujú aj poznatky, ktoré boli získané pri rozpracovávaní regionálnej rozmanitosti ľudového staviteľstva. Aj na tomto úseku tradičnej kultúry sa viacero regiónov ľudovej architektúry približne prekrýva s hranicami niekdajších stolíc – Hont, Novohrad, Gemer, Orava, Liptov, Turiec, Spiš, Šariš (PODOLÁK 1957, KRIŠTEK 1986).

Na úseku ľudového umenia najprecíznejšie bolo rozpracované regionálne členenie hudobných nárečí na Slovensku. Hudobnofolklorná topografia vychádzala z definovania hudobnonárečovej oblasti, ktorá predstavuje súhrn príbuzných hudobných dialektov/nárečí, navzájom spätých viacerými spoločnými znakmi štýlových vrstiev, ktoré sú do veľkej miery odrazom materiálnych a duchovných podmienok, akými sú geografické prostredie, osídlenie, zamestnanie, hudobné nástroje, spoločenská funkcia hudobných prejavov, interakcie s obyvateľmi odlišných lokalít. Na základe týchto kritérií bol hudobný folklór Slovákov rozčlenený do štyroch hudobnonárečových oblastí, ktoré sa vnútorne delia na dvadsať menších hudobných dialektov. Spomedzi nich sa s územím niekdajších žúp prekrývajú hudobné a aj tanečné nárečia v Tekove, Honte, Novohrade, Orave, Liptove, Gemeri, Spiši,

Šariši, Zemplíne a Above (ELSCHEKOVÁ – ELSCEK 1962, LENG 1993, MÁZOROVÁ – ONDREJKA 1990).

Zmienku si zaslúži aj projekt, ktorého cieľom bolo sumarizovať čiastkové poznatky o regionálnej pestrosti tradičného odevu, staviteľstva, hudobného a tanečného folklóru, doplniť ich poznatkami regionálnych a tematických monografií, výsledkami Etnografického atlasu Slovenska a ďalších celoslovensky koncipovaných národopisných prác. Takto komplexne zostavený korpus poznatkov poslúžil ako databáza pri určovaní charakteristických znakov pri profilovaní tradičnej kultúry a spôsobu života jednotlivých regiónov Slovenska. Výsledkom takéhoto komplexného prístupu, pri ktorom charakteristika regiónov vychádzala z jednotnej štruktúry klasifikačných kritérií (geografické danosti, historické činitele, etnická a konfesijná štruktúra, tradičné zamestnania, staviteľstvo, odev, hudba, tanec, výtvarný prejav), bolo vyčlenených sedemnást' kultúrnych regiónov Slovenska. Aj pri takto koncipovanej regionalizácii sa s hranicami historických komitátov zhodovalo územné vymedzenie nasledovných regiónov – Tekov, Hont, Novohrad, Gemer, Turiec, Orava, Liptov, Spiš, Šariš, Zemplín a Abov. Pri súhrnnej charakteristike takto koncipovaných kultúrnych regiónov sa zistilo, že „dôležitými identifikačnými a kultúrnointegračnými faktormi formujúcimi regionálne cítenie, bol jazyk a celá štruktúra ľudovej kultúry. Jej prejavy mali dostredivú tendenciu a integrovali lokálne spoločenstvá do širších kultúrnych oblastí – regiónov. Skupinové povedomie regionálnej príslušnosti, ktoré sa prejavuje spoločným pomenovaním regiónu a jeho obyvateľov, sa však nevytvorilo na celom Slovensku. Chýba hlavne na južnom Slovensku, kde prírodné podmienky ani administratívne členenie nevytvorili výrazné kultúrne hranice“ (BEŇUŠKOVÁ 2005:14).

Zaiste nie je náhodné, že pri regionalizácii slovenských nárečí, ako aj pri regionalizácii niektorých zložiek tradičnej kultúry (staviteľstvo, odev, hudba, tanec) sa hranice nárečových regiónov, ako aj hranice odevných, staviteľských, hudobných a tanečných regiónov zhodovali s hranicami historických komitátov. Prítom nešlo iba o ojedinelý jav, ale o jav primerane reprezentatívny, pretože pri všetkých kartograficky vyhodnocovaných reáliách sa ich hranice zhodovali s hranicami niekdajších stolíc/žúp najmenej v polovičnom zastúpení. K takémuto výsledku sa dospelo aj pre regionalizáciu Slovenska, pri ktorej sa vychádzalo zo súhrnu viacerých prvkov kultúry. Zároveň je pozoruhodné aj to, že pri všetkých kartografovaných javoch sú v pozícii determinujúceho činiteľa zastúpené tie isté, zakaždým sa opakujúce komitáty – Tekov, Hont, Novohrad, Gemer, Turiec, Orava, Liptov, Spiš, Šariš a Zemplín. Nazdávam sa, že z takejto vzorky je integračná funkcia uvedených stolíc pri utváraní nárečových a kultúrnych regiónov dostatočne zrejma. Ako na to poukázali už jazykovedci,

hospodárstvo, hmotná i spoločenská kultúry v jednotlivých stoliciach nadobudli postupne osobitný ráz. A paralelne popri tom sa vyvinuli aj nárečové typy, ktoré na území bývalých stolíc pretrvávajú dodnes. O výnimočnom význame bývalých stolíc v dejinách Slovenska, ako aj o ich mieste v historickej pamäti Slovákov svedčí to, že sa dones, takmer celé storočie od ich zrušenia, používajú ako zemepisné názvy. Názvami stolíc Slováci bežne označujú svoj rodný kraj a podľa názvov stolíc sa volajú *Liptákmi*, *Turčanmi*, *Oravcami*, *Gemerčanmi*, *Spišiakmi*, *Šarišanmi*, *Zemplínčanmi* atď. (ŠTOLC 1994:19). Z názvov žúp odvodenú regionálnu identitu máme bežne doloženú už z 19. storočia. K jej posilňovaniu dochádzalo aj neskôr, hlavne v spojitosti so sezónnymi migráciami za prácou, s masovým vystaňovateľstvom do zámorských krajín, s presídľovaním do veľkomiest, kde vznikali regionálne spolky združujúce rodákov (ŠVECOVÁ 1992:25, BEŇUŠKOVÁ 2005:15).

Z doterajších poznatkov národopisnej regionalizácie vyplynulo, že skupinové povedomie regionálnej príslušnosti, ktoré sa prejavovalo na spoločnom pomenovaní regiónu a jeho obyvateľov – napr. *Liptov/Liptáci*, *Turiec/Turčania*, *Orava/Oravci*, *Spiš/Spišiaci* atď., sa neutvorilo vo všetkých historických komitátoch. Ani v minulosti a ani v súčasnosti sa vôbec neujalo u obyvateľov napr. Bratislavskej, Nitrianskej, Komárňanskej alebo Novohradskej župy.

Z doterajších výskumov zároveň vyplynul ďalší, neobyčajne závažný poznatok, že skupinová identita Slovákov sa neutvárala iba na osnove historických komitátov, ale aj na ďalších identifikačných princípoch.

Z literatúry slovenských osvietenecov, obrodencov a viacerých vzdelancov sú už od 18. storočia známe mená rôznych skupín Slovákov, ako sú *Krekáči*, *Trpáci*, *Sotáci*, *Kotkári*, *Kobekári*, *Čilejkári* atď. Príslušníci týchto skupín sa najčastejšie spomínali ako nositelia výrazných nárečových zvláštností, ktoré namiesto obvyklého napr. *čo* povedia *so*, namiesto *keď* a *keby* hovoria *kot* a *kobe*, alebo namiesto *teraz* povedia *trpov* alebo *čilej*. Zmienkami o takýchto jazykových kuriozitách sa záujem Mateja Bela, Juraja Ribaya, Pavla Jozefa Šafárika, Jána Hollého, Ondreja Braxatorisa, Jána Kollára, Pavla Dobšinského, Sama Czambela, Jána Čaploviča a ďalších, spravidla uspokojil a vyčerpal. Hlavne preto, že sa s týmito javmi nespájali kultúrnohistorické pozoruhodnosti, ktoré by zaujali pozornosť mytologizujúcich bádateľov. A nečrtala sa ani možnosť odvodzovať z týchto mien nejakú spojitosť so staroslovanskými predkami. Skôr naopak, tieto názvy sa vnímali len ako prezývky s posmešným, hanlivým, ba aj znevažujúcim obsahom. Nech to vyznieva akokoľvek neveriteľne a prekvapujúco, ale predmetom seriózneho a kvalifikovaného odborného záujmu sa *Krekáči*, *Trpáci*, *Sotáci* a ďalší, stali až na sklonku 20. storočia. Vtedy sa z iniciatívy Soni

Švecovej zrealizoval výskumný projekt, ktorého výsledkom bolo teoretické rozpracovanie a súpis etnografických skupín na Slovensku (ŠVECOVÁ 1984, 1988, 1992).

Pri rozpracovávaní problematiky etnografických skupín sa vychádzalo z toho, že národ či etnikum má síce spoločnú, ale nie jednotnú kultúru. Etnografická skupina predstavuje etnickú subjednotku. Čiže určitú časť etnického spoločenstva, ktorej príslušníci obývajú vymedzené územie, odlišujú sa od susedov špecifickými znakmi kultúry, disponujú pocitom skupinovej identity, skupinovým pomenovaním a pocitom vlastnej skupinovej hodnoty (ŠVECOVÁ 1984, 1995, REINFUSS 1964).

Etnografické skupiny boli charakterizované určitými prejavmi jazyka/nárečia alebo ich tradičnej kultúry. Obyčajne to nebývali súhrny viacerých, ale spravidla iba jednotlivý jav. Vždy taký, ktorý pripadal obyvateľom susedných oblastí či skupín najpozoruhodnejší. Charakteristické osobitosti posudzovalo a určovalo okolie skupiny. Z princípu skupinového centrizmu vyplývalo, že pri kultúrnej konfrontácii sa nadradovala a lepšie hodnotila vždy vlastná, nie susedná skupina. Preto sa pri charakteristikách skupín využívali také prejavy, ktoré hodnotili príslušníkov danej skupiny ako zaostalých, menejcenných a smiešnych. Takto vytypované prejavy sa potom stávali pomenovaním, symbolom a znakom skupiny. Prispievali k sebaopoznávacím a sebauvedomovacím procesom, stávali sa nástrojom skupinovej identity. Často sa pre takéto účely využívali zvláštnosti nárečia, ako to bolo v prípade *Trpákov*, *Kotkárov*, *Kobekárov*, *Sotákov*, *Čilejkárov*. Mohli to však byť aj určité časti odevu, ktoré sa už inde nenosili, alebo ktoré sa vyznačovali nejakou zvláštnosťou – napr. *Kabaničiari*, *Krpčiari*, *Sajdáci* (sajd = kapsa z plátna). Niekedy sa charakteristika odvodzovala z telesného vzhľadu – napr. *Pupkári*, *Pevniaci*. Často sa pri charakteristikách etnografických skupín vychádzalo z geografických útvarov – napr. *Horniaci*, *Dolniaci*, *Dolinčania*, *Vrchári*, z dominantných vrchov či horstiev – *Podpolianci*, *Záhoráci*, *Belohorci*, z povodia riek – *Kysučania*, *Horehronci*, *Požitavčania*, alebo významných či príznačných lokalít *Detvanci*, *Hlavičiari*, *Búrania*. Početnosť etnografických skupín bola značne rozkolísaná. Niekedy zahŕňala iba dve-tri lokality, inokedy zasa aj niekoľko desiatok obcí – napr. *Krekáči*, *Trpáci* (ŠVECOVÁ 1988).

Na Slovensku, ktoré bolo už od stredoveku multietnickou krajinou, sa etnografické skupiny vytvárali nielen v rámci slovenského etnika, ale aj u príslušníkov inoetnického obyvateľstva. Z prostredia maďarského etnika najpočetnejšou skupinou sú *Pálóci*, ktorí zahrňujú obyvateľov z viacerých historických komitátov (Hont, Novohrad, Gemer) na oboch stranách slovensko-maďarskej štátnej hranice. K najznámejším patria aj *Barkovia*, *Podzoborčania*, *Žitnoostrovčania* (Barkók, Zoboralják, Csallóköziek). Spomedzi príslušníkov

nemeckého etnika na Slovensku sú známi *Habáni, Handelci, Dingovníci, Handrbulci, Huncokári, Mantáci, Krikehájci*. V prostredí rusínsko-ukrajinského etnika vznikli tri základné etnografické skupiny – *Rusnáci, Lemkovia a Bojkovia*. Tieto pôvodne inoetnické skupiny uvádzam aj v tejto kapitole, ktorá je venovaná Slovákom, pretože v dôsledku pokročilého stupňa asimilačných procesov, najmä v prostredí nemeckej minority, sú v pôvodne nemeckých skupinách, zastúpení aj príslušníci slovenského etnika. Veľký počet Slovákov je zastúpený aj medzi *Palócmi, Lemkami a Rusnákmi*. Zaujímavou etnografickou skupinou sú *Gorali*, ku ktorým sa hlásia obyvatelia z početných lokalít na oboch stranách slovensko-poľskej štátnej hranice. Pritom Gorali na poľskej strane sa považujú za Poliakov a Gorali na slovenskej strane za Slovákov.

Od etnika k modernému národu

Od konca 18. storočia sa z ideových zdrojov osvietenstva, filozofov J. G. Herdera a G. W. Hegla, ako aj z podnetov Francúzskej revolúcie a európskej modernizácie, zrodil nový fenomén, pre ktorý sa ustálilo označenie nacionalizmus. Jeho produktom bol zrod moderných európskych národov, ktoré vznikali dvojakým spôsobom. Buďto ako dôsledok politickej aktivity štátu, alebo ako výsledok utvárania istej špecifickej jazykovo-kultúrnej jednoty. V prvom prípade hovoríme o *politickom národe*, v druhom o *etnickom národe*.

Politický národ vzniká tak, že jazykovo, kultúrne aj etnickým povedomím rôznorodé obyvateľstvo, žijúce na území a podriadené moci určitého štátu, nadobudne vedomie príslušnosti k tomuto štátu. Typickým príkladom politických národov sú Francúzi, Briti, Španieli alebo aj Američania. Vo francúzskom slovníku z konca 18. storočia je slovo *nation/národ* vysvetlené tak, že to ľud Burgundska, Champagne, Pikardie, Normandie a Bretónska, čiže sú to Burgund'ania, Šampaňci, Pikard'ania, Normand'ania a Bretónci, ktorí dovedna tvoria francúzsky národ. Prvý dekrét revolučného Konventu predpísal francúzštinu ako spoločný štátny jazyk, zjednocujúci všetkých obyvateľov Francúzska. Odvtedy sa príslušníci dovedajších etnických skupín považujú za Francúzov. Pri takto chápanej identite sa vytvorila rovnica medzi pojmi občania a národ, štátna príslušnosť a národná príslušnosť. Naproti tomu etnické národy nebývajú viazané na štát, na území ktorého vzniknú. Etnické národy sa formujú a rozvíjajú ako od štátu nezávislé jazykovo-kultúrne spoločenstvá, ktoré si utvárajú svoju národnú identitu aj v začlenení do cudzích, im spravidla nepriaznivo naklonených štátnych útvarov. Typickými predstaviteľmi etnického chápania národa sú tzv. nehistorické a nesvojbytné stredoeurópske etniká, vrátane tých, ktoré boli začlenené do

Rakúsko-Uhorska. Vzdelanci v duchu herderovského humanizmu požadovali právo byť zvláštnou individualitou v humanistickom celku ľudstva. Vychádzajúc z takýchto koncepcií Ján Kollár definoval národ ako „spoločenstvo takých ľudí, ktorí sú spojení zväzkom jednej reči, rovnakých mravov a obyčajov“ (HUČKO 1994:25).

Nakoľko Uhorsko bolo už od stredoveku multietnickým štátom, národotvorné procesy mali v tejto krajine protirečivý až antagonisticky vyhrotený priebeh. Predstavitelia vládnuceho národa Maďarov sa od samotného počiatku prikláňali ku konceptu politického národa, aby v jednom štáte bol len jeden národ. Tradičné uhorské vlastenectvo a zo stredoveku pretrvávajúci stavovsky chápaný uhorský národ – *natio hungarica*, podujali sa pretvoriť na moderný politický národ – *natio magyarica*. Do života ho uvádzali v duchu zásady *Jedna vlasť – jedna reč – jeden národ*. Z nej vychádzala predstava, že všetci nemaďarskí obyvatelia Uhorska sa stanú Maďarmi, keď sa naučia po maďarsky. Preto od roku 1830 začali vydávať tzv. rečové zákony, ktoré presadzovali, aby sa maďarčina stala jediným oficiálnym jazykom verejného styku. Politickým programom národného hnutia Maďarov sa stalo Kossuthovo vyhlásenie, že „v Uhorsku je všetko – zem, právo, história – jedine maďarské. Slováci, Rumuni alebo Srbi sú len ľud a nie národ. V Uhorsku majú právo a povinnosť byť národom len Maďari. Maďarský národ a jeho jazyk má za úlohu sprostredkovať nemaďarskému ľudu civilizáciu a politickú budúcnosť“ (HUČKO 1994:26). Keďže takýmto maďarizačným programom národná existencia Slovákov, Chorvátov, Rumunov, Srbov, Rusínov a ďalších bola bytostne ohrozená, ich vzdelancov to mobilizovalo k vlastným národotvorným aspiráciám a programom. Začali uplatňovať právo na svoju národnú existenciu a formulovať vlastné koncepcie národnej identity z tých istých humanistických a revolučných zdrojov ako aj Maďari. Lenže nie v ich národnopolitický prospech, ale v prospech vlastných národnouvedomovacích a národnoemancipačných záujmov.

Formovanie moderného slovenského národa odštartovali jeho dejatelia už koncom 18. storočia. V prvej etape sa upriamovali na obranu prirodzených práv Slovákov na samostatné národné jestvovanie. A zároveň aj na preukázanie slovenskej národnej individuality. Čiže na vymedzenie skupinovej identity Slovákov. Na pomenovanie a aj charakteristiku podstaty atribútov, čiže toho, čo ich zjednocuje a čím sa odlišujú od iných národných pospolitostí v Uhorsku, ale aj inde v okolitom svete. Napriek tomu, že Slováci boli v tom čase výrazne nábožensky polarizovaní, vzdelanci z oboch hlavných konfesiónálnych táborov sa usilovali objaviť *dušu národa* v jeho dejinách, jazyku a v jeho národnej, čiže ľudovej kultúre.

Slovenskí vzdelanci začali formovať historický príbeh Slovákov tak, aby siahal do veľmi dávnych čias, aby zvýrazňoval výnimočné a historicky pamätne udalosti, a pravdaže, aj významné a slávne osobnosti. Preto do centra tohto príbehu postavili Veľkú Moravu, Svätopluka ako jej najslávnejšieho panovníka a cyrilometodskú tradíciu. Takto profilovanú historickú pamäť podnietila do značnej miery udalosť z roku 1722, keď profesor Trnavskej univerzity Mihály Bencsik napadol opodstatnenosť zástupcov Trenčína zúčastniť sa na zasadnutí uhorského snemu. Argumentoval tým, že Trenčania, pretože sú Slováci, sú zároveň aj potomkami Svätopluka. Čiže sú príslušníkmi Svätoplukovho ľudu, pričom kráľ Svätopluk tento svoj ľud predal Maďarom za bieleho koňa. Bencsikovi z toho vyšiel záver, že Trenčania a všetci Slováci sú nerovnoprávni, porobení ľudia, ktorým neprináleží právo rozhodovať o uhorskom štáte. Reakciou na tento výpad boli odpovede slovenských dejateľov Jána Baltazára Magina a Samuela Timona, ktoré sa stali základom teórie o pohostinnom prijatí Maďarov a uzavretí zmluvy o spoločnom uhorskom štáte, ktorá umožňovala zdôvodniť a aj požadovať rovnoprávne postavenie Slovákov v Uhorsku. Túto teóriu ďalej rozvíjali najmä Matej Bel a Adam František Kollár. V druhej polovici 18. storočia sa presadila aj teória Juraja Papánka o Veľkej Morave ako prvom štátnom útvere Slovákov na tomto území, ktoré obývali aj vtedajší Slováci. Vďaka historickým eposom Jána Hollého mohli byť osobnosti Svätopluka, ako aj Cyrila a Metoda, jednoduchšie a účinnejšie zakomponované do historického vedomia ako symboly štátnej, kresťanskej a kultúrnej vyspelosti predkov Slovákov. Stotožnenie sa s ideou štátu, ktorý existoval relatívne dávno pred vznikom Uhorska, predstavovalo významný krok v hľadaní vlasti a vo vymedzovaní dávneho etnického územia Slovákov. Legitimita uhorského štátu sa tým nijako nespochybňovala. Pomáhalo to však zvýrazniť podiel Slovákov na rozvíjaní Uhorska. V ňom sa mali zohľadňovať rovnaké politické práva aj voči tým, ktorí sa v národotvorných procesoch už deklarovali aj za príslušníkov etnicky definovaného slovenského národa. Lojalita k uhorskému štátu pretrvávala u Slovákov naďalej v podobe uhorského vlastenectva až do rozpadu Rakúsko-Uhorska (KOWALSKA 2003:201).

Hlavným cieľom slovenských národných dejateľov bolo dokázať, že v Uhorsku žije slovenský národ, ktorého dejiny sa odvíjajú od staroslávnej Veľkomoravskej ríše. A zároveň aj to, že tento národ na svojom pôvodnom etnickom území nepretržite už celé tisícročie zachováva svoju vlastnú slovenskú reč. Má teda právo žiť v rodine národov Uhorska ako svojbytný a rovnoprávny národ. Tomuto snaženiu však stáli v ceste dve prekážky. Jednou bola neustále silnejúca pozícia vládnúceho maďarského národa a jeho cieľavedomá asimilačná politika voči nemaďarským etnikám. Druhou prekážkou bola konfesijná

rozpoltenosť Slovákov, ktorá sa ukázala byť vážnym problémom pri presadzovaní národotvorných koncepcií a posilňovaní národnointegračných procesov. Azda najvypuklejšie a najzdĺhavejšie sa to prejavilo pri uvádzaní do života jednotného spisovného jazyka Slovákov. Zložitosť riešenia tohto problému spočívala v tom, že nešlo len o dva rozdielne pohľady na podobu spisovného jazyka. Súviselo s tým aj rozdielne chápanie samotnej podstaty formovania národného spoločenstva Slovákov, presadzovanie rozdielnych koncepcií a ideológií, ktoré by mali zjednotiť celonárodný organizmus.

Nezaškodí azda pripomenúť, že v počiatkoch uvádzania do života písomných prejavov v domácom jazyku, sa na Slovensku v 14.–15. storočí začala používať čeština. Jednak v jej autentickej podobe, avšak v oveľa väčšej miere v rôzne slovakizovanej podobe. Keď sa na Slovensku rozšírila luterská reformácia, slovenskí evanjelici začali od 16. storočia používať biblickú češtinu, čiže jazyk tzv. *Kralickej biblie* ako liturgický, aj ako literárny jazyk. Katolíci sa v tom čase pridržovali latinčiny a v neliturgických a literárnych písomných prejavoch sa najprv pridržovali slovakizovanej češtiny, neskôr dali prednosť kultúrnej slovenčine. Keď sa v 18. storočí aj medzi Slovákami zintenzívňovali národotvorné procesy, v oboch konfesionálnych spoločenstvách si uvedomovali, že jazyk patrí k základným atribútom národnej identity. Ako je jeho hovorová podoba nevyhnutným základom dorozumievania medzi príslušníkmi určitého etnika, tak je jeho spisovná podoba určujúcim predpokladom rozvíjania národnej kultúry, upevňovania národnej identity. V špecifických podmienkach Slovenska katolícka kultúrna obec počiatočnú prax slovakizovať české texty postupne nahradzovala prechodom na kultúrnu slovenčinu, ktorej západoslovenský variant Anton Bernolák na sklonku 18. storočia kodifikoval na spisovnú slovenčinu. Pre dve generácie katolíckych vzdelancov bola bernolačtina všeobecne akceptovaným a aj všestranne kultivovaným spisovným jazykom. Lenže slovenskí evanjelici ju neprijali, pretože používali biblickú češtinu. Prostredníctvom češtiny sa medzi slovenskými evanjelikmi udomáčňovalo aj vedomie príbuznosti s Čechmi, hlavne s tradíciami českého husitizmu. Vedomie takejto spriaznenosti posilňovalo slovenských evanjelikov najmä v odpore proti rekatolizačným tlakom a praktikám. Z týchto pocitových a ideových zdrojov zrejme čerpala určité podnety aj koncepcia jednotného česko-slovenského kmeňa či národa. K jej najvýznamnejším predstaviteľom patril spočiatku Matej Bel, neskôr hlavne Ján Kollár.

Rozporuplnosť jazykovej situácie na rozhraní 18. a 19. storočia spočívala v tom, že rozdeľovala Slovákov na katolíkov, ktorí ako spisovný jazyk používali bernolačtinu, a na luteránov, ktorí sa pridržovali biblickej češtiny. Pritom obidve tieto jazykové normy nielenže neprispievali národnointegračným záujmom, ale obidve boli aj značne vzdialené od jazyka

pospolitého ľudu, boli vlastne iba jazykom úzkej vrstvy vzdelancov. Východisko z tejto situácie priniesla už ďalšia generácia obrodencov, ktorá sa podľa jej najvýznamnejšieho predstaviteľa označuje ako štúrovská. Táto generácia prišla s novou, vyzretejšou a politicky jasnozrivou koncepciou národa. Politický program Ľudovíta Štúra bol orientovaný na Uhorsko, v ktorom Slováci žili. Dospel k názoru, že treba skončiť s víziami o jednotnom československom kmeni a jazyku. Z toho vyplynula nevyhnutnosť definovať Slovákov ako samostatný národ, pretože iba pre taký národ mohol požadovať politickú svojprávnosť. Z toho odvodil aj ďalší záver, že jazyk je najcharakteristickejším znakom každého národa, teda aj podmienkou jeho národnej existencie. Od toho potom bol už len krok aj ku konkretizácii novej podoby, čiže novej kodifikácie spisovnej slovenčiny. Odlukou od češtiny sa luteráni s katolíkmi konečne ocitli na jednej platforme spoločného slovenského jazyka. Štúrova kodifikácia sa od bernolákovej odlišovala nielen tým, že za základ spisovného jazyka vzal Štúr stredoslovenské nárečie na rozdiel od Bernolákovej západoslovenčiny. Kým bernoláčina bola predovšetkým jazykom vzdelancov, účinkujúcich v bezprostrednom okolí Trnavy, ktorá bola kultúrnym centrom bernolákovcov, Štúrova stredoslovenčina bola živým hovorovým jazykom, ktorým sa dorozumievali široké vrstvy obyvateľstva v Turci, na Orave, Liptove, Zvolene, Tekove, Gemeri, Hontě, Novohrade, Hornej Trenčianskej i Nitrianskej stolici a po celej Dolnej zemi. Bola to nepochybne najrozľahlejšia nárečová oblasť. Štúr sa o ňu oprel hlavne preto, lebo stredná slovenčina bola medzi Slovákami najrozšírenejšia a v praktickom živote najpoužívanejšia. Stala sa preto aj najoptimálnejším prostriedkom národnointegračných zámerov Ľudovíta Štúra.

V národotvorných koncepciách významnú úlohu zohrávali aj úvahy o mieste Slovákov v rámci širšieho celku „slovanského národa“. Neprehliadnuteľná početnosť a rozľahlosť Slovanov na veľkej časti európskeho kontinentu, boli silným argumentom najmä pre Slovákov, ktorí nedisponovali vlastným štátom. Slovanské povedomie v zmysle spolupatričnosti Slovanov, bolo v národnom hnutí Slovákov prítomné už od 17. storočia. Najprv v podobe tzv. *barokového slavizmu*, ktorý rozvíjal predstavy o príslušnosti Slovákov k *natio slavica/slovanskému národu*, o autochtónnosti a starobyľom pôvode Slovanov a Slovákov, čo sa stávalo významnou oporou voči maďarizačným trendom. Herderove myšlienky o svetodejinnom poslaní Slovanov prispeli k rozvíjaniu ďalších koncepcií Slovanstva. K ich najvýznamnejším predstaviteľom sa zaradil Ján Kollár, ktorý považoval Slovanov za jeden národ, pozostávajúci zo štyroch kmeňov. Keďže Slovákov a Čechov považoval za spoločný kmeň, dostal sa do rozporu s mladšími slovenskými a českými dejateľmi, ktorí presadzovali koncepciu národnej svojbytnosti Čechov a Slovákov.

Neprekonateľná však zostala Kollárova básnická skladba *Slávy dcera* (1824), ktorá sa považuje nielen za najvýznamnejší symbol idey slovanstva ale aj za akési „básnické evanjelium slovanskej vzájomnosti“ (ŠAMTLÁK 1999:29).

Slovenskí národní dejatelia, ktorí sa nemohli oprieť o vlastný štát, ani o staré privilegované vrstvy a tradície vysokej kultúry, presadzovali etnické chápanie národa. So sociálnym učením J. G. Herdera a s jeho koncepciou etnického národa sa azda najviac stotožnil Ján Kollár. Národ chápal ako spoločenstvo ľudí s rovnakou rečou, mravmi, vôľou. Podstatu svojbytnosti národa, jeho zvláštností a neopakovateľnosti nachádzal v odlišnom a jedinečnom národnom duchu, v ktorom boli obsiahnuté vlastnosti, mravy, obyčaje, charakter, tradície a dejiny národného spoločenstva. Za najvýznamnejší prvok, za hlavný znak a dostačujúcu podmienku existencie národa považoval jazyk. Predovšetkým reč bola podľa Kollára vchodom do chrámu národného ducha. Spolu s jazykom zvýraznil aj ďalší atribút národa. Jeho ľudovú kultúru, ktorú považoval za jedinečnú a vysoko pozitívnu hodnotu. Osobitný význam pripisoval najmä piesňam, v ktorých sa popri reči najvernejšie prejavoval duch národa. Tomuto presvedčeniu Jána Kollára vďačíme za obsahlu, v dvoch zväzkoch vydanú zbierku *Národných spievaniek*. Kollár ako prvý v slovanských krajinách dokázal definovať atribúty rodiaceho sa moderného národa (ŠKVARNA 1995:20).

Bola to najmä ľudová kultúra, ktorá mohla národným dejateľom poskytnúť najviac dokladov pri zdôvodňovaní kultúrnych stránok národného programu. Historické dôkazy o minulosti národov sa začali odôvodnene hľadať v tradíciách ľudovej kultúry, v ktorej sa uchovávali mnohé, často aj veľmi starobyľé javy. Takýto spôsob dokazovania národnej svojbytnosti a starobylosti vlastnej kultúry, patrí k najosvedčenejším prostriedkom sebauvedomovania európskych národov. Preto práve ľudová pieseň, rozprávky, príslovia, zvyky a ďalšie prejavy ľudovej kultúry nadhlo zaujali dominantnú pozíciu v praktickej aj teoretickej činnosti národných obrodencov. Nasvedčujú tomu početné rukopisné i publikované zbierky folklóru, ako aj teoretické práce najmä od Ľudovíta Štúra a Pavla Dobšinského. Jazykové a umelecké hodnoty, ako aj starobylosť a svojráznosť tejto tvorby, napomáhali umocňovať a rozvíjať koncepcie národnej svojbytnosti. V národotvorných koncepciách pojem ľud často splyval s pojmom národ. Bolo preto prirodzené, že aj ľudová pieseň sa označovala ako pieseň *národná*. Ba aj tí, ktorí tieto piesne zbierali a vydávali, sa nazývali národopisci. Aj veda o ľude a jeho kultúre, dostala meno *národopis*. Vtedajší zberatelia a bádatelia verili, že piesne, rozprávky, obyčaje vytvára celý národ, preto sa v ňom zrkadlí „národný duch“. A keďže obrodenecký charakter slovenského národného života pretrvával veľmi dlho, aj slovenský národopis pomerne dlho, až do polovice 20. storočia,

niesol so sebou a v sebe tieto obrodenecké črty. To však neznamená, žeby sa po celé toto obdobie národopisná veda uzatvárala iba do seba. Už od jej samotných počiatkov zdôrazňovala aj širšie, najmä slovensko-české a slovanské súvislosti v ľudovej kultúre. Do centra pozornosti sa dostávali najmä koncepcie česko-slovenskej spolupatričnosti a slovanskej vzájomnosti. Ľudovít Štúr (*O národných piesňach a povestiach plemien slovanských*) a Pavol Jozef Šafárik (*Slovanské starožitnosti, Slovanský národopis*) poukazovali nielen na dávnovkosť národného bytia Slovákov, ale aj na spoločné staroslovanské korene jazyka a kultúry slovanských národov (URBANCOVÁ 1987, MICHÁLEK 1998).

Národopisná veda na Slovensku nielenže sa zrodila ako produkt národných hnutí, ona neprestala naplňovať funkciu náuky o národe od jej počiatkov až do súčasnosti. V intenciách metodologického vymedzenia objektu a predmetu svojho vedeckého záujmu, akousi záväznou bádateľskou smernicou národopisu je rozpracovávanie etnických funkcií a etnickej znakovosti skúmaných reálií ľudovej kultúry. V súhrnných a syntetizujúcich publikáciách, ktoré vyšli o slovenskej ľudovej kultúre v druhej polovici 20. storočia, sa princípy jej etnizácie prejavujú v tom, že autori týchto publikácií vytvárajú predstavu o „národnej kultúre“ Slovákov. Zároveň aj predstavu národa ako etnokultúrneho celku, ktorý možno rozlíšiť od iných národov na základe objektívne pozorovateľných a špecifických kultúrnych črt (FERENCOVÁ 2006:123).